

MANDER EN OMGEVING, GEM. TUBBERGEN

DOOR DR. C. C. J. W. HIJSZELER

1 e GEDEELTE

Algemene situatie

Het gebied, waarover in het bijzonder sprake zal zijn, maakt deel uit van de brede, geaccidenteerde stuwwal, die van zuid naar noord door Oost-Twente loopt. Hij wordt tussen Ootmarsum en Denekamp onderbroken door een west-oost lopende en ongeveer 6 km brede laagte met de uitgestrekte wildernissen van het Volter-, Tilligter- en het Agelerbroek, genoemd naar de buurtschappen, waarvan zij deel uitmaken. In deze laagte heeft men het kanaal Almelo-Nordhorn (D.) gegraven. Ten noorden hiervan zet de heuvelrug zich voort tot ver in het Nedergraafschap Bentheim, tot waar de Vecht, die bij Neuenhaus (D.) de Dinkel heeft opgenomen, westwaarts ombuigt en over de overijsselse grens komt.

Deze stuwwal begint bij Alstätte (D.) en loopt verder noordwaarts via de Lonnekerberg bij Enschede (56.4 m + N.A.P.), de Tankenberg bij De Lutte (53.1 m + N.A.P.) (Oldenzaal), de Haken- (59.9 m + N.A.P.) en de Austiberg (53.1 m + N.A.P.) en het Beuninger heuvelland. Met de hoge naar het erf De Hunder of Hunderman genoemde Hoender- of Hunderkamp ten zuidwesten van Denekamp wordt dit heuvelland plotseling afgebroken ¹⁾. Hij vormt het eindpunt van de zuidelijke helft van deze oostelijke stuw-

¹⁾ Het erf De Hunder of Hunderman in Beuningen is stellig een belangrijk erf geweest, omdat het de naam heeft gegeven aan één der vier hoeken of buurten (oudtijds leitscappen, lescappen of leesclappen geheten), waaruit de Marke Beuningen bestaat, nl. Hunderhoek, Holzerhoek, Veldhoek en Vuile Hoek. Vermoedelijk is dit erf in 1802 gesloopt. Aan het erf, dat vlak ten oosten van de nog bestaande boerderij Steunebrink in Beuningen lag, herinneren nog enige veldnamen (Hunner kamp en Hunner Gooren), en een put. Zie W. H. Dingeldein: Over eenige goederen van het Huis Ootmarsum. Verslagen en Mededeelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 63ste stuk, tweede reeks, 39ste stuk, 1948, pag. 101 en 102.

wal. Het meer naar het westen gelegen noordelijk deel van deze stuwwal, d.w.z. de heuvelrug Ootmarsum-Uelsen (D.), waar talrijke voorhistorische grafmonumenten waren en nog zijn gelegen (zie onder), en die in de voorlaatste ijstijd (Riss) werd gevormd door de druk, die een bewegende ijslob, gelegen in het noord-zuid gestrekte gedeelte van het Vechtdal, ten noorden van Rheine (D.), op de dalwanden uitoefende ²⁾, begint ten zuidwesten van Ootmarsum met de aaneengesloten Haarlse en Reutumse es, aan de oostzijde door een smal en naar het zuiden afdalend gebied, het zgn. Jaagoppersveld, gescheiden van de brede Ageleres, die langzaam opstijgt tot de hoogte, waarover de straatweg Ootmarsum-Almelo loopt, met de Kuiper- (69.3 m + N.A.P.) en de Hezenberg (70.6 m + N.A.P.) als hoogste verheffingen. Daarna volgen de Binnenes, de Kersberg, de es van Oud-Ootmarsum, de Nutter- met de Bovenes, de Schabosches en de essen van Hezingen, Vasse en Mander. Het centrale gedeelte van dit heuvellandschap wordt gevormd door het hoge, noord-zuid lopende heide-bosplateau van Hezingen en Nutter, volgens de hoogtelijnenkaart gemiddeld 70 m boven N.A.P., gelegen, doch waarvan enkele verheffingen dicht de 80 m naderen. Dit plateau scheidt twee stroomgebieden, dat van de Regge in het westen en dat van de Dinkel in het oosten. Wanneer we de geologische kaart bekijken, zien we, dat vanaf dit waterscheidingsgebied naar het westen, zuiden en het oosten smalle, diep ingesneden erosiedalen lopen, waarin beken stromen en waarvan de vorming voornamelijk tijdens het Würm-Pleniglaciaal heeft plaatsgevonden. De richting van deze dalen is consequent en voornamelijk loodrecht gericht op de strekking van de gestuwde lagen ³⁾. Op de westelijke helling van dit plateau zijn het van noord naar zuid de Eendenbeek, die haar water in westelijke richting afvoerde

²⁾ Ir. H. D. M. Burck: De bewegingsrichting van het landijs in oostelijk Midden-Nederland. Zie Sporen der ijstijd onder redactie van Dr. D. de Waard, pag. 40.

³⁾ Dr. Th. van der Hammen: Late-Glacial Flora and Periglacial Phenomena in the Netherlands. Diss. Leiden, 1951, pag. 127 e.v. . Ir. A. M. van den Akker en Ir. M. Knibbe: Glaciale verschijnselen in de stuwwal van Ootmarsum. Boor en Spade, 1963, pag. 12 e.v. .

naar het Manderveen ⁴⁾ en vervolgens de Mosbeek, de Elze(n)-beek, de Oude Beek of Hazelbekke met de Kleine Hazelbekke, die zich met de laatstgenoemde beek verenigt, en een tweetal naamloze beekjes, die alle hun water in zuidwestelijke richting naar de Regge afvoeren. Op de zuidelijke helling stroomt een dito naamloos beekje, dat zijn water in zuidelijke richting eveneens naar de Regge doet afvloeien ⁵⁾. Op de oostelijke helling stroomt even ten zuiden van de nederlands-duitsse grens een beekje, dat door de omwonenden „Bronbek” wordt genoemd. Bij grensmaal 77 (Konink Hoek) verlaat het ons land en stroomt door Halle (D.) naar de Beneden-Dinkel. Zuidwaarts daarvan voeren de Springendaalse beek, de Poelbeek, resp. de Vlasbeek enz. hun water in oostelijke richting via de Hollandsche Graven naar de Dinkel af ⁶⁾.

Dit noordelijk deel van de stuwwal, omvattende het gebied van Haarle - Reutum - Agelo - Ootmarsum - Oud-Ootmarsum - Nutter - Hezingen - Vasse - Mander, wordt door een noord-zuid lopende en vervolgens naar het oosten ombuigende gordel van oudere gron-

⁴⁾ Dit dal komt op de geologische kaart niet voor.

⁵⁾ Wanneer in Twente een beekje geen speciale naam draagt, spreekt men veelal van een „riet” of een „riete”. Hiermede wordt eigenlijk bedoeld een erosiedal met steile randen en waardoorheen een beekje stroomt. Op de topografische kaarten zijn deze „rieten” wel te herkennen aan de steile randen van hun smalle dalen. Maar ook een beekje zonder meer wordt een „riet” of een „riete” genoemd. Riet = rijt = watergeul, ags. Rid(e) = stroom, beek.

Vergelijk voor het woord „riet” of „riete” het mnl. „rinnen” = vloeien, stromen. Waarschijnlijk gaat germ. „rinnen” op idg. „re-n-w” terug en komt het van de basis „ere-”. Zie het Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal van Franck-Van Wijk-Van Haeringen onder „rennen”.

„Riet” of „riete” is een algemeen verbreide naam in Oost-Nederland. Zie o.a. J. H. Scholten: Dialect van Twenthe. Driemaandelijksche Bladen, 13e jaargang 1913, pag. 14. H. J. Moerman: Oostnederlandsche plaatsnamen. Nomina Geographica Neerlandica, VIIe deel, 1930 pag. 22. G. H. Wanink: Twents-Achterhoeks Woordenboek, benevens Grammatica, Zutphen 1958, pag. 169. Dr. M. Schönfeld: Veldnamen in Nederland. Mededelingen der Kon. Ned. Academie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, deel 12, No. 1, tweede druk, pag. 23 en 68. Zie ook het Middelnederlandsch Woordenboek, deel VI onder „rijt” („rijdt”, „rite”). Lübben geeft het woord „Ride”, „ric”, „rige” = Bach, kleiner Wasserlauf, Graben. Zie August Lübben: Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Norden und Leipzig, 1885, pag. 301.

den (het mioceen, oligoceen en het eoceen), die daar ter plaatse aan de oppervlakte liggen, gescheiden in een grotere west-zuidelijk (A, zie pag. 23 e.v.) en een kleinere noord-oostelijk deel (B, zie pag. 32 e.v.), beide bedekt met grondmorene (keileem). De bronnen van verschillende van de bovengenoemde beken liggen voor het grootste deel in het gebied van deze oudere gronden.

Aan de west-, zuid- en zuidoostzijde van dit grondmorenegebied ligt een smalle zgn. „fluvioglaciale mantel” van minder dan 20 dm op de grondmorene, terwijl rondom dit gehele gebied weer een zgn. „fluvioglaciale mantel” van grotere dikte is gelegen, aan de zuid- en oostzijde smal, aan de westzijde daarentegen van een veel grotere uitgestrektheid ⁷⁾.

Vanaf het hoogste punt van dit stuwwalgedeelte, de Galgenberg (60.6 m + N.A.P.) (grenspaal 84), gelegen noordoostelijk van Mander, op de scheiding van de oostnederlands-duitsse grens, heeft men naar het noordwesten, het westen en zuidwesten een weids gezicht over de naar die richting langzaam afdalende met bossen en heide begroeide heuvelrug, met in de verte de eertijds uitgestrekte, thans nagenoeg geheel ontgonnen veengebieden van Getelo-Itterbeck (Getelermoor en Itterbeckermoor) (D.), het Mander- en het daarachter gelegen Langeveen ⁸⁾. Heel in de verte tekenen zich tegen de heldere lucht de contouren af van de Besthmerberg (34 m + N.A.P.) bij Ommen en verder naar het zuidwesten de heuvelrug

⁶⁾ Zie over de beken in Twente W. H. Dingeldein: Langs bronnen en beken. De Wandelaar, 1930, 2e jaargang, pag. 66 e.v. . Idem: Van een watermolentje. In Weer en Wind, 1940, 4e jaargang, pag. 239 e.v. . Idem: Langs de heuvelen der heidenen (I). In Weer en Wind, 1944, 8e jaargang, pag. 108 e.v. . Langs de heuvelen der heidenen (II), idem: pag. 127 e.v. . Idem: De Twentse beken. Heemschut, 30e jaargang, april 1953, no. 2, Twente nummer, pag. 21 e.v. . Idem: Langs bronnen en beken. Zie het Land van de Dinkel. Amersfoort, 1964, 4e druk, pag. 217 e.v. . Idem: Langs de heuvelen der heidenen. Zie Het Land van de Dinkel, pag. 229 e.v. . Dr. V. Westhoff: Beken en beekdalen in Twente. Zie hiervoor: In het voetspoor van Thijssse. Wageningen, 1949, pag. 36 e.v. .

⁷⁾ Zie noot 59.

⁸⁾ Dit veengebied strekte zich op nederlands-duits gebied uit tussen het noordelijk deel van de oostelijke stuwwal en de op Duits gebied noord-zuid gelegen rug, die van dit noordelijk deel uitgaat tot binnen de Nederlandse grens, Balderhaar (D.)-Striepe (D.)-Langeveen (Ned.).

van Hellendoorn en Nijverdal, tesamen deel uitmakend van de grote, eveneens noord-zuid lopende stuwwal, die bij Lochem (Gld.) begint en bij Ommen eindigt.

De beken

Ten zuiden van het met vele grafmonumenten bedeelde landschap stroomt de Mosbeek ⁹⁾. Haar brongebied ligt op een eenzame, stille plaats in Hezingen, aan een zandwegje bij de onder eikebomen verscholen oude boerderij van Westerhof of Mösgeert, aan de rand van nagenoeg het hoogste gedeelte van het heide-bosplateau van Hezingen en Nutter, volgens de geologische kaart deels op de scheiding van het aan de oppervlakte gelegen mioceen en een zgn. „fluvioglaciale mantel” ¹⁰⁾, deels in het mioceen zelf en deels in het achter het mioceen gelegen grondmorenegebied. Op de rand van het boven genoemde plateau, als het ware aan de voet van de bronnen van de Mosbeek, ligt een grafheuvel. De aanvankelijk oost-west, later noordoost-zuidwest stromende Mosbeek heeft midden door het noordelijk deel van de Manderes (zie onder) een smal, doch diep liggend dal uitgeschuurd. Meer naar het westen ligt dit smalle beekdal juist op de scheiding van het grondmorenegebied en een zgn. „fluvioglaciale mantel”, die daar ter plaatse ter dikte van minder dan 20 dm op de grondmorene ligt. Bij deze scheiding, hoofdzakelijk ten zuiden van de Mosbeek, is de nederzetting Mander gelegen. Vervolgens verbreedt dit dal zich in een zgn. „fluvioglaciale mantel” (Mandermaten) van grotere dikte ¹¹⁾. De Mosbeek snijdt de weg van Mander naar Getelo (D.), stroomt

⁹⁾ De Mosbeek is een echte „riete-beek”. Zie noot 5. Een dergelijke beek ontspringt soms nog vóór het begin van een erosiedal in een „stroot”, waarmede de Twentenaren een moerassige inzinking in een gebied bedoelen, langgerekt van vorm, soms met een waterloopje, dat probeert te stromen, soms met stilstaand water. Het brongebied van deze Mosbeek, althans de plaats, waar het water, dat van hogeraf komt, zich verzamelt, wordt wel „stroot” genoemd. Zie Dr. V. Westhoff noot 6. Zie verder voor „stroot” pag. 19 e.v. Dit gebied, in de bloeitijd één orchideeënweide, is eigendom van de Stichting „Het Overijsselsch Landschap”.

¹⁰⁾ Zie noot 59.

¹¹⁾ Zie noot 59.

dan door het zuidelijk deel van de genoemde Mandermaten, loopt langs de rand van een N.O.-Z.W. gelegen, langgerekte en met heide begroeide zandrug „de Haar” en vervolgt haar weg door de Iemsche. Deze rug vormt daar ter plaatse de grensscheiding tussen het dal van de Mosbeek ener- en het eertijds aanwezige veengebied, het Manderveen, anderzijds. Vanaf haar bronnen tot na Mander heeft deze Mosbeek een aanzienlijk verval, zodat op haar oevers volgens de kadastrale minuutplans van plm. 1830 ¹²⁾ drie papiermolens hebben gestaan, nl. de na 1848 afgebroken molen van Van der Ham, zoals de oude omwonenden haar nog altijd noemen. Men noemt deze molen ook wel „'n Engel” of „Engels Møl”, een naam, waarvan we de afkomst niet te weten zijn gekomen. Deze molen was gelegen op de plaats, waar de Mosbeek „Oostrik” binnenkomt (zie noot 15). Vervolgens komt de molen van Fraans („'n Bèèrns”), thans Fraans op de Møl genoemd, eertijds in het bezit van het Huis te Ootmarsum. Even ten westen daarvan ligt de molen van Bent Meijer, zoals deze naam in de herinnering is blijven voortleven. Volgens de kadastrale legger van 1832 was in dat jaar wed. Jan Meijer de eigenaar ¹³⁾. Thans wordt deze molen de molen van Bels genoemd.

In de Manderes heeft de Mosbeek een naamloze aftakking naar links (Bekkescheid = beekscheiding, stuw). Zij loopt in een diep uitgeschuurd erosiedal langs de Oosteres (deel van de Manderes) naar het zuidwesten. Oorspronkelijk splitste zij zich aan de west-

¹²⁾ Deze minuutplans worden bewaard in het Bureau van de Landmeetkundige Dienst van het Kadaster te Almelo.

¹³⁾ Deze legger is aanwezig in het onder noot 12 genoemd Bureau. Volgens de daarin vermelde gegevens waren de na 1848 afgebroken molen van Van der Ham en de molen van Fraans op de Møl in dat jaar in het bezit van Bernardus Cramer, koopman te Ootmarsum. Zie verder voor de genoemde molens W. Staring en T. J. Stieltjes: *De Overijsselsche Wateren*. Zwolle, 1848, pag. 295 en 296. Mr. G. J. ter Kuile: *De Twentsche Watermolens*. Almelo, 1922. *Gedenkboek uitgegeven in 1911 ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan der Berghuizer Papierfabriek voorheen B. Cramer te Wapenveld*. „Drie Vel in het wapen”. *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan der Koninklijke Berghuizer Papierfabriek B. Cramer N.V.*, 1961. Zie ook de kaart van ten Have van 1743. De thans nog bestaande molens zijn het eigendom van de Stichting „Het Overijssels Landschap”.

zijde van de Manderes, op het punt, waar dit stroompje de weg van Vasse naar Mander snijdt, in tweeën. De rechter afsplitsing stroomde eertijds door het midden van een weidegebied, gelegen tussen het zuidelijk deel van de Manderes ener- en de Westeres met de Westerhoek anderzijds (zie pag. 12) en voedde de thans nage- noeg geheel gedempte gracht, die rondom de oude boerderij de Meijer liep. Aan de oost- en noordzijde is van deze gracht nog een smal slootje over. Aan de westzijde van de thans nog aanwezige kapschuur lag de zgn. „viskeriej”¹⁴⁾. Daarna stroomde deze zijtak naar het zuidoosten en liep door een diep uitgeschuurd dal tussen de Westeres en de Westerhoek in de richting van het oude erve Bekking of Bekman om zich daarna volgens mededeling van een oude inwonende van Mander weer te verenigen met de tweede zijtak. Deze, thans nog als een smal, weinig water meer bevattend slootje aanwezig, stroomt in zuidwestelijke richting naar de Zoeke, langs de afgebroken boerderij Kottink of Kotman, buigt halver- wege de zandweg van het erve Boojink naar Elferink en Mas- selink om en loopt dan vervolgens langs de schuren van het erve Amsing of Amsman verder door de weiden, gelegen ten zuiden van de oude boerderijen Wolbert-Boojink en Bekking of Bekman en mondt na vereniging met de bovengenoemde zijtak via een duiker bij de boerderij 't Hoepel aan de weg van Mander naar Tub- bergen uit in de Elzebeek.

In Mander zelf heeft de Mosbeek een grote en een kleine aftak- king naar rechts en eveneens een kleine aftakking naar links. De eerste, de Plasbeek, splitst zich onmiddellijk in de Mandermaten van de Mosbeek af. Zij voert haar water door de noordoostzijde van de Mandermaten en vervolgens langs de Plasdiek af in de rich- ting van het oorspronkelijke Manderveen. De kleine splitst zich van de Mosbeek af op het punt, waar deze beek de weg van Man- der naar Getelo (D.) snijdt. Zij vervolgt haar weg onmiddellijk rechts van de bakspiker van het oude erve 't Nijhuis, langs de voor- zijde van de woning om verderop in het weiland aan de zuidkant

¹⁴⁾ Op de kadastrale kaart staat deze „viskeriej” nog opgetekend.

van de Veldhoek te verlopen.

Onmiddellijk in de Mandermaten heeft de Mosbeek nog een zeer smalle aftakking naar links. Zij loopt voorbij het woongedeelte van het oude erve Schurink en mondt uit in een naar verhouding vrij grote laagte aan de westzijde van de boerderij. Wanneer de Mosbeek een overvloed van water heeft, staat deze laagte nog geheel blank. Ongetwijfeld is dit gedeelte ook „de viskerieje” geweest (zie „de viskerieje” bij het oude erve de Meijer). Of de boerderij Schurink vroeger geheel door een gracht omringd is geweest, valt moeilijk te zeggen, hoewel de terreingesteldheid wel daarop wijst. De bewoner van het erve alsook de oude omwonenden weten het niet meer. De gracht zal dan wel langgeleden zijn gedempt ¹⁵⁾.

Reeds vroeg werd het water van de Mosbeek door de boeren uit

¹⁵⁾ De Mosbeek in de omgeving van de papiermolens werd ook wel de Vlasbeek genoemd, omdat daar ter plaatse het vlas tot linnen werd behandeld. Er zijn zodoende in deze omgeving nog namen, die aan dit proces herinneren. Noord-oostelijk van de nieuwe boerderij van Van der Ham ligt een perceel, kadastraal bekend Gem. Tubbergen, sectie C, nr. 2229. Ongeveer door het midden loopt een weg. Het gedeelte rechts van deze weg heet in de volksmond nog altijd „de reuterieje” en links van de weg heet een gedeelte „de vlasreute”, die eigendom zijn geweest van de Marke Mander. In de onmiddellijke nabijheid van „de vlasreute” heeft een boerderij gestaan, waar „de reut'nboer” heeft gewoond. Vroeger heeft aan de beek, tegenover de voorzijde van de boerderij van Van der Ham de derde papiermolen gelegen. Van de kolk om het water op te stuwen is niets meer te zien.

Na het repelen werd op de bovengenoemde plek het vlas „te reut'n” gelegd (repel is een vlaskam om de zaaddozen van het vlas te rukken) om het vlas „sammel” of zacht te maken. Op een ondiepe plaats in het weiland, waar meestal wat water stond, werd het vlas neergelegd en daarover wat zand gestrooid - als er veel water stond, werden er zoden gelegd om het vlas er onder te houden - dan weer vlas en vervolgens weer zand tot al het vlas geborgen was. Degene, die dit werk deed, werd „'n reut'nboer” genoemd (zie boven).

Na het het „reut'n” werd het vlas vervolgens gebraakt, gewreven en gehegeld. Door het „reut'n” wilde het vlas beter braken (braak is een werktuig, dat diende tot het breken van de vlassengels). Het werd daarna gewreven en gehegeld (hekel is een kam om het vlas van de scheven (houtachtig stukjes afval) te reinigen). Was het ten lange tot stof geweven, dan kwam er een stuk grof grijs linnen te voorschijn. Ten slotte werd dit linnen „smod”. Het kwam in „de smodde”, in een kuil met water te liggen, meestal onder wat elzenhout, allicht om er wat kleur aan te brengen. Nog altijd wordt de bewoner van de boerderij, waarin vroeger de persoon woonde, die dit werk heeft verricht, „de smoddeboer” genoemd.

de Marke Mander en door de eigenaren of huurders van de papiermolens gebruikt voor het bevoeien van de weilanden. Herhaaldelijk ontstonden er moeilijkheden over het ontnemen van water voor dit doel uit de beekjes, die de molenraderen moesten drijven. In onderstaand contract van 21 april 1792 werden daarom de vloerechten nauwkeurig bepaald:

Willem Cramer heeft van ouds her het regt gehad van 5 Dagen in de week zijnde Zondag, Maandag, Dingsdag, Woensdag en Donderdag met de beek van Den paalberg ¹⁶⁾ komende mogen vloeijen op het land welke hij te gelijk met de Papiermole van Perisonius (Perizonius = secretaris van Ootmarsum) heeft gekogt. Willem Cuiper, Haselbekke en Bekman hebben te samen een mate welke van ouds her het regt gehad heeft twee dagen in de week zijnde Vrijdag en Zaterdag met die selfde beek te mogen vloeijen, mits latende loopen op die dagen so veel water als tot de bakken in een Papiermole nodig is, waarbij het so als het altijd geweest is sal blijven, alleen met deese verandering dat aangezien, Willem Cramer seedert die tijd de bovenste Papiermole gekogt, en het water op die mole geleid heeft, waardoor gemelte Cuiper Haselbekke en Bekman voornamentlijk des Soomers dat nadeel hebben, dat de beeke hooger opgenomen sijnde langer tijd heeft om op haar land te komen, sij om haar geen schade toe te voegen des Vrijdaags een half uur eerder als te voren het water mogen afhalen. Aldus sonder arg of list minnelijk overeengekomen zijn hier van drie gelijkliuiden gemaakt. Ootmarsum den 21 april 1792. Get. Willem Cramer, govert bekkenk voor mij en ijan haselbeek.

Ook in het huurcontract van 7 maart 1781 tussen Tobias van Lo en Willem Cramer is sprake over het bevoeien van de weilanden: Tobias van Lo en Willem Cramer hebben geaccordeert op volgende wijze Dat Tobias van Lo van Willem Cramer beide Papiermolen gehuurt heeft voor de tijd van zes Jaaren dog met drie Jaaren telkens een half Jaar te vooren op te seggen voor een som

¹⁶⁾ Op de oude kaarten wordt de hoogte (68.6 m + N.A.P.) bij grenspaal 83 ten zuiden van de Galgenberg de Paalberg genoemd.

van twee hondert vijf en seventig guldens vrij geld en twee riemen Papier of zes gl waardig alle timmerasien en verdere reparaties lasten en alles wat name het ook hebben mag zijn tot des Huurders laste.

Tobias van Lo zal in Härmelink mate mogen ruimen so menigmaal hij wil mits dat den Boer daar door geen nadeel hebbe dien Boer zal ook in 't geheel Härmelink mate des somers niet mogen vloeijen van den eersten Maj tot Martinij toe.

Ook zal hij het Beekjen dat vijf daagen in de week alleen tot Perisonius Mole behoort voor die tijd op beijde Molen mogen leiden Zo het hem behaagt.

het dak aan de eene zijde van de Schuure zal door den Eijgenaer daarop gemaakt worden en dan tot Huurders laste.

Hiervan zijn twee gelijk luidende gemaakt. Ootmarssen den 7 Maart 1781. W.g. Willem Cramer Tobijasvanloo.

Van de tegenwoordige oude omwonenden van Mander vernamen we hierover nog het volgende:

De gewaarde erven, een tweetal in de Marke, de Meijer en Schuurman, een vijftal in de Zoeke, nl. Elferink, Amsman, Boojink, Masselink en Kottink en een tweetal in 't Weske, nl. Wolbert-Boojink en Bekking profiteerden van de Mosbeek, omdat zij het beekwater om beurten benutten voor het bevoeien van de langs de beek gelegen weilanden. De Meijer was een erf met drie gewaarden en mocht zodoende drie dagen van het beekwater gebruikmaken, Schuurman, Wolbert-Boojink, Bekking en de bewoners van de erven in de Zoeke allen één dag. Vooral toen de papiermolens nog werkten, was men zeer gesteld op het vette beekwater. 's Avonds, wanneer de molens niet meer werkten, werd meestal „de bek ophaalt”, d.w.z. de oude dam werd weggehaald en een nieuwe opgeworpen, zodat weer een ander van de bevoeiing kon profiteren. Hadden alle negen gewaarde erven een beurt gehad, dan begon men weer van voren af aan, meestal met de Meijer als no. 1. Later, toen de boerderijen Masselink en Kottink waren verdwenen en de bewoners van de overige erven in de Zoeke eigenaar waren geworden van de daarbij behorende landerijen, mochten zij een halve

dag langer van het beekwater gebruikmaken. Het onder water laten lopen van de weilanden had in het voorjaar plaats, in de maanden Maart en April, of als het weer meewerkte ook reeds in Februari, Maart. Vaak werd bij „'n bekkescheid" een dam opgeworpen door één uit de Marke om al het water naar zich toe te halen. Doch hij was nog niet thuis, of één uit de Zoeke stak deze dam weer door om een nieuwe op te werpen, zodat het water weer naar de Zoeke werd geleid.

Zoals boven reeds is gezegd, ontstonden er herhaaldelijk moeilijkheden. Blijkbaar hebben ook anderen gemeend, dat zij wel recht hadden op het beekwater. Maar eensluidend zijn de mededelingen hierover niet. Er werd ons verteld, dat ook de bewoners van de boerderijen Niemeijer, de Wigger en verder Fraans op de Møl ieder twee dagen in de week hun weilanden mochten bevroeien.

De nederzetting Mander

Mander ligt op het kruispunt van de straatweg van Tubbergen naar Getelo (D.) en de weg van Vasse naar Mander. Dit kruispunt bestaat uit een met eiken beplante, min of meer driehoekige brink, waaromheen thans nog de oude erven Schurink, Bennink, de Meijer, Alberink en Bruning liggen, terwijl de boerderijen Tijink, Ribbeling en Eelert (Elerink) zijn verdwenen. Vormt deze brink de oudste kern van Mander?

Op korte afstand van de R.K. Kerk van Vasse en als het ware met deze tegenwoordige buurtschap vergroeid, maar toch tot de oude Marke Mander behorend, ligt „de Zoeke" ¹⁷⁾. Oorspronkelijk lagen daar onder hoogopgaande eikebomen verscholen vijf boerderijen, die tesamen een kleine gemeenschap vormden, nl. Elferink, Amsman, Boojink, Masselink en Kottink. De boerderij Masselink wordt tegenwoordig nog als schuur gebruikt, terwijl Kottink is afgebroken.

¹⁷⁾ „de Zoeke" (Süd-wïc) (nog met een lange ü-klank).

De essen en de weilanden

De brink van Mander wordt omgeven door een krans van grote en kleine essen. Ten noorden van Mander ligt de Veldstraat, terwijl onmiddellijk ten zuiden van dit esje de Veldhoek is gelegen. Aan de oostzijde ligt de grote, langgerekte Manderes (zie boven), die zich vanaf de Noordelijke Mander Heide (zie onder) tot het dorp Vasse uitstrekt en door het eertijds aanwezige erosiedal van de Elzebeek gescheiden was van de zuidelijk daarvan gelegen Vaseres. Aan de zuidwestzijde komen achtereenvolgens de grotere Westeres met de daarbij zich aansluitende kleinere Westerhoek en aan de westzijde de Wennerkamp voor.

Deze essen sluiten twee weidegebieden in:

1e De Mandermaten - waardoorheen aan de zuidzijde de Mosbeek en langs de noordzijde haar rechter zijtak de Plasbeek stromen - gelegen tussen de Westeres, de Wennerkamp, de oude zandweg van Geesteren naar Getelo (D.) en de Veldhoek.

2e Het weilandencomplex - waardoorheen de rechter afsplitsing van de Bekkescheid = beekscheiding heeft gelopen - gelegen tussen de Brink, het zuidelijk deel van de Manderes, „de Zoeke” en de Westeres met de Westerhoek. Dit weidecomplex zet zich via „de Zoeke” verder naar het zuidwesten voort (ten zuiden van de Westerhoek), waardoorheen de linker afsplitsing van de Bekkescheid stroomde.

De woeste gronden

Aan de buitenzijde van deze krans van essen lagen de woeste gronden. Want noordelijk van Mander strekte zich tussen de Manderes, de Veldhoek, de Veldstraat, de zandweg van Geesteren naar Getelo (D.) (zie onder) en de nederlands-duitse grens de Noordelijke Mander Heide uit, een bos-heidegebied met uitzondering van de uiterste noordoosthoek, het zgn. Manderstreu (zie onder). Ten noordwesten van de zandweg van Geesteren naar Getelo (D.) strekte zich de Mander Binnen Grond uit en zuidwestelijk van de Wennerkamp en de Westeres de Mander Heide.

Wat de natuurlijke gesteldheid van het landschap betreft, zoals reeds op pag. 4 is meegedeeld, heeft men vanaf het hoogste punt van de stuwwal, de Galgenberg, naar het noordwesten, het westen en het zuidwesten een weids gezicht over de naar die richting langzaam afdalende en met bossen en heide begroeide heuvelrug, met in de verte de eertijds uitgestrekte, thans nagenoeg geheel ontgonnen veengebieden van Getelo-Itterbeck (Geteler- en het Itterbeckermoor) (D.), het Mander- en het daarachter gelegen Langeveen.

In dit gebied, noordelijk en noordwestelijk van Mander, deel uitmakend van de oude Drieschichtige Marke Mander, Vasse en Geesteren, heeft oorspronkelijk de boswildernis de Werent, later „'n Mandersenbos" genoemd, gelegen. Het strekte zich uit van Langeveen tot Hieliggersbos, dat is tot de Hemmer, een duits café even over de grens bij de Galgenberg ¹⁸⁾.

In de verslagen van de gehouden „Holtingen" wordt in het Markeboek van de bovengenoemde Marke Mander, Vasse en Geesteren (1498-1647) herhaaldelijk over de Werent (hoe ook geschreven) gesproken ¹⁹⁾. In het verslag van de op 10 mei 1582 binnen Ootmarsum gehouden „Holtink" is op een tweetal plaatsen sprake van „de hoger Weerendt" of „de hoge werendt", blijkbaar als tegenstelling met het lagere gedeelte van deze boswildernis, hoewel nergens in het Markeboek over „de lage werendt" wordt gesproken. Met „de hoger Weerendt" of „de hoge werendt" zal ongetwijfeld bedoeld zijn het hoge gedeelte van de stuwwal, gelegen tussen de Galgenberg en het eigenlijke veengebied.

De beide bewuste teksten luiden als volgt: „Item dye buren geantwoordt dat sye den erffgen. ynden hoger (so sy de nomen) Weerendt nycht gestendych synnen unde noch begert so gehouwen unde ongehouden dat holt so sye verkofft hebben to 3000 stemmen to, tot eren schulden to gebruken togelaten muchte worden. Dar up dye Erffgen. na lange disputation geantwoordt dat sye dat un-

¹⁸⁾ Op de oude kaart van 1743 van Ten Have wordt dit gebied „Wiern-te" genoemd.

¹⁹⁾ Rijksarchief te Zwolle, nr. 3249.

gehouwen holt nycht wytlyke konde overst dat gehouwen holt wolden dye Erffgen. den bueren na (der.....) guett duncken truelyck mede delen to ore schulden so stueren des dye buren nycht wyllen annemen". En even verder: „Ock hebben dye gemene buren bekendt dat dye grundt unde badem van den hoge werendt (als sye dye nomen) den erffgen. to komen als dye an den marcken grundt”.

In het verslag van de op 10 augustus 1610 gehouden „Holtink” is sprake van „de aver wierent”. De tekst hiervan luidt: „Belangent het paten der dryschichtigen maircken in die aver wierent resolvert, dat Jairlix die van Geisteren aldar sollen paten ein jder buer twe, die van Mander und Vasse jairlix jder eine und dagegen gepaten zo van olders gebruecklich”.

Wordt met „de aver wierent” nu bedoeld het bosgedeelte, dat aan de overzijde van de grens was gelegen? Over het verloop van deze grens staat vóór in het Markeboek van Mander-Geesteren-Vasse een aantekening volgens het schrift uit het begin van de 17e eeuw (1600-1610). Zij luidt: „Verzeichnis der limiten oder bepalongen nach der Twent und Sallant int gericht von Ulssen ect. Erstlich von Buchtes Schuir zu Grassdorp.

Von Holthausen Spiker uber Schadebusches Esch bis auff die platze, dair die Kirche zu Nylinck plach te stahen, von die kirche zu Nylinck bis auff dem Fishedieck, bis auff den Stein hinder Mander holt stahende, vom den Stein beneffen Arentz holtz, hin bis auff den Stein, so an den legen Wech nach Geisteren ant Venne stehet, von dort durch das Venne bis auff den Stein mitten jegen die Wirnte int Venne stahende, von den Stein beneffen die Bancke auff dem Munteberch, von dem Munteberch bis auff die Sant oder kruiskuele hinder den ersten Stripper dieck, bis auff den Stein in Berlerhaer ect.”.

Hieruit blijkt, dat deze aangegeven grens ongeveer samenvalt met de tegenwoordige nederlands-duitse grens²⁰⁾.

²⁰⁾ Zie ook H. Krul: Grenzsteine zwischen Twente und der Grafschaft. Das Bentheimer Land, 1959, band 49, pag. 22 e.v. . Jahrbuch des Heimatvereins der Grafschaft Bentheim.

Maar wat had Mander, Geesteren of Vasse daar te maken? Of is de Plasbeek, de rechterzijtak van de Mosbeek, die in westelijke richting naar het oorspronkelijke Manderveen stroomde en de Werent doorsneed, een bepaalde grens geweest?

Dat deze Werent een uitgestrekt bos is geweest, kunnen we opmaken uit het bovengenoemd verslag van 10 mei 1582, waarin 1e de erfgenamen (de eigenaren van de boerderijen) zich beklagen over het zonder hun medeweten kappen van 300 bomen, en 2e dat de buren (de bewoners van de boerderijen) van de erfgenamen toestemming verlangden om de opbrengst van 3000 gekapte en niet gekapte bomen, welke zij hebben verkocht, te mogen gebruiken ter betaling van hun schulden. De erfgenamen willen echter alleen toestemming geven voor de opbrengst van de gekapte bomen, hetgeen de buren niet willen aannemen.

De eerste tekst luidt: „Item het beklagen syck dee gemene Erffgen. dat ynden Weerendt aver 300 stemmen buten orst weten unde wylle gehouwen byndt”. Voor de inhoud van de tweede tekst zie boven.

Verder is in het Markeboek sprake over geschillen betreffende de Werent, over het hakken van bomen, over belofte om geen bomen te hakken, over de plicht om eikebomen te planten, over het verbod om plaggen te maaien enz. enz.

Ook over enige boomsoorten, die in de Werent hebben gegroeid, worden we door het Markeboek ingelicht. Genoemd worden eikebomen, boecholt (beuken), elshout en duysholt. Wat het laatste woord betreft Lübben kent „dustholt” = saftloses Holz, das nur zu gemeinem Gebrauche dient. Zie zijn *Mitteldeutsches Handwörterbuch. Norden und Leipzig, 1888, pag. 88*. Het *Middelnederlandsch Woordenboek van Verwijs en Verdam* geeft duusthout (duushout, duesholt, duisholt) = slecht, sponzig hout, met weinig sap en dat dus weinig hitte geeft.

Volgens de oude omwonenden van Mander is het laatste gedeelte van de uitgestrekte Werent gelegen te Manderveen in het begin van deze eeuw geroid. Bonekamp uit Dressenak (D.) kocht het restant voor Fl. 3000.00. Er stonden toen nog een 3000 zware bo-

men, eiken en beuken, welke naar de mijnen gingen. De zwaarste, er waren heel wat bomen, die men niet kon omvatten, werden naar Reekers en Buyvoets in Almelo gebracht ^{20a}).

De naam Werent staat ongetwijfeld met „warande” in verband. Zie het Middelnederlandsch Woordenboek van Verwijs en Verdam onder warande. Verder Het Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal van Franck- Van Wijk-Van Haeringen eveneens onder warande. Volgens L. Prinz is het woord afgeleid van het latijnse „warandia”, d.i. ware of aandeel ²¹).

De oude wegen

Zoals de kadastrale minuutplans van plm. 1830 laten zien, liep van Geesteren via Getelo (D.) een zandweg naar Uelzen (D.), de Ulsenerdiek. Ten zuidwesten van Mander ligt deze thans nog aanwezige weg juist op de grens van het geheel ontgonnen Manderveen en de langgerekte heuvelrug „De Haar” en loopt vervolgens langs de noordwestelijke randen van de Wennerkamp, de Mandermaten en de Veldstraat naar het noordoosten. Van Tubbergen liep een zandweg dwars over de Westeres naar Mander, die, gaande langs de oostzijde van de Veldhoek en de Veldstraat, zich vervolgens verenigde met de zandweg Geesteren-Uelzen (D.). Dicht bij dit punt van samenkomst ligt een boerderij, die de merkwaardige naam draagt van „Wachtboer” ²²). Aan de zuidrand van de

^{20a}) De gegevens in deze laatste alinea zijn ontleend aan een artikel, getiteld „De drieschichtige marke”, van de hand van wijlen de Heer A. H. Everink te Tubbergen en geplaatst in de Twentsche Courant van 8 augustus 1950.

²¹) Zie Zeitschrift für Ortsnamenforschung, 1951, VII, pag. 147.

²²) Er is een mogelijkheid, dat deze naam in verband staat met een landweer. Al moeten we hieraan onmiddellijk toevoegen, dat bij de oude omwonenden van Mander omtrent het bestaan van een dergelijke landweer niets meer bekend is. Ook in het terrein zelve is hiervan niets meer te bespeuren. De weg, die een landweer sneed, was afgesloten met een hek, voorzien van een stevig slot. Wellicht werd bij deze landweerrekenen tol- of weggeld geheven. Van Deirse schrijft hierover nog het volgende: „... Om dit alles mogelijk te maken, waren in alle doorgangen der landweer hekken gehangen, die van stevige sloten waren voorzien en waarvan de bewaking was opgedragen aan een in de nabijheid wonend persoon of aan burgers uit de stad; soms ook werd de bewaking door de regering

Veldhoek liep langs de oude erven Schulte en 't Nijhuis een weg in noordwestelijke richting, die de zandweg van Geesteren naar Getelo en Uelzen (D.) kruiste en vervolgens naar Itterbeck (D.) leidde ²³⁾ ²⁴⁾.

Uit het feit, dat op de bovengenoemde zandrug „De Haar” tijdens ontginningswerkzaamheden een kringgrepuurnveld is teruggevonden ²⁵⁾ en in de onmiddellijke nabijheid van de zo even genoemde boerderij „Wachtboer” langs de noordwestelijke rand van de Veldstraat (zie boven), links en rechts van de oude zandweg Geesteren-Getelo (D.)-Uelzen (D.) (Ulsenerdiek) een vijftal grafheuvels was gelegen, is o.i. de conclusie te trekken, dat de genoemde zandweg in prae-historische tijden blijkbaar een „verkeersweg” of een „dodenweg” is geweest. Drie grafheuvels lagen links van deze zandweg. De restanten van de ene lagen in het bouwland, terwijl in de onmiddellijke nabijheid daarvan nog twee andere als lichte verheffingen in het inmiddels ontgonnen heideveld te zien waren. Deze drie grafheuvels zijn, evenals een vierde, die onaangetast aan de overzijde van de zandweg in een bosje was gelegen, onderzocht (zie pag. 42 e.v.). De laatste is op verzoek van de eigenaar van het terrein weer in zijn oorspronkelijke staat teruggebracht. In het verderop liggend vijfde grafheuveltje moet nog een systematisch onderzoek plaatsvinden.

verpacht. Thans nog duiden vele namen van boerenhuizen aan, dat die eens dienst deden als wachthuizen of dat de bewoner met de bewaking was belast”. Hij geeft dan o.a. de naam op van „de Wacht”. Was dan ook de oude bewoner van de boerderij, genaamd „Wachtboer”, hiermede belast? Zie J. J. van Deïnze: *Uit het Land van Katoen en Heide*. Enschede, 1953, 3e druk, pag. 357 e.v. . Zie ook L. A. Stroink: *Stad en Land van Twente*. Hengelo (O), 1962, pag. 232 e.v. en ook pag. 145 e.v. .

²³⁾ In het verslag van de op 15 mei 1582 binnen Ootmarsum gehouden „Holtink” staat: „... agter Niehuys opten weg na Itterbecke ...”. Zie het *Markeboek van Mander* enz.

²⁴⁾ Zie voor de nederzettingvormen Dr. H. J. Keuning: *Nederzettingvormen in diluviaal Nederland ten noorden en ten oosten van den IJssel*. Tijdschrift voor economische Geographie, 27ste jaargang, 1936, pag. 49-55, pag. 73-88 en 97-115.

²⁵⁾ Zie Dr. C. C. W. J. Hijzeler: *Het kringgrepuurnveld „De Haar”, Manderveen, Gem. Tubbergen*. Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 78ste stuk, 1963, pag. 5 e.v. .

Van Mander liep verder een oude zandweg, die een voortzetting vormde van de zandweg Tubbergen via de Westeres en Mander, dwars door de Noordelijke Mander Heide naar de nederlands-duitsse grens (grenskantoor) en verder door naar Getelo (D.) en Uelzen (D.). Deze weg is in 1855 verhard.

Het Manderstreu

Zoals boven reeds met een enkel woord is gezegd, ligt noord-oostelijk van Mander, in de hoek, gevormd door de noord- en oostgrens met Duitsland, en even ten zuiden van het grafveld „Mander”, een smal, langgerekt dalvormig, O.N.O.-W.Z.W. gelegen gebied, „Het Manderstreu” geheten, bestaande uit weilanden. Ten zuiden daarvan ligt een brede, tot bouwland gecultiveerde rug, waarop het nagenoeg volledige grondplan van een hunebed is teruggevonden²⁶⁾. Dit gehele gebied wordt begrensd door een tweetal zandwegen: weg van Velthuis naar en langs het Streu en de Doktersweg naar het Streu²⁷⁾. Het bestaat voornamelijk uit een zgn. „fluvioglaciale mantel” van fijne tot middelkorrelige zanden, soms meer of minder rijk aan fijn grint. Aan de noord-, west- en gedeeltelijk aan de zuidzijde grenst deze zgn. „fluvioglaciale mantel” aan het met grondmorene bedekt gebied²⁸⁾. Het overige deel van de zuidzijde grenst aan het mioceen en gestuwd praeglaciaal. Blijkbaar is het Manderstreu al vroeg ontgonnen, want op de situatiekaarten van de Genie, in 1783 vervaardigd door de Zwitserse Kapitein Ingenieur J. H. Hottinger, staan de perceelgrenzen reeds

²⁶⁾ Zie noot 36.

²⁷⁾ De weg van Velthuis naar en langs het Streu loopt in zuidwestelijke richting naar de boerderij „Velthuis”, gelegen aan de zuidoostelijke rand van de Veldstraat (zie pag. 12). De toenmalige bewoner van „Velthuis” was eigenaar van het Streu. De Doktersweg naar het Streu loopt in zuidelijke richting dwars over de Manderes naar de oude boerderij „De Wigger”, vroeger „Wiggering” of „Wykering” geheten, gelegen aan de Mosbeek. Deze weg zou zijn genoemd naar een duitse kruidendokter, Schröder geheten, die jaren geleden als deserteur van Duitsland was gekomen en een kamer in de boerderij „De Wigger” had gehuurd. Hij genas mens en dier met kruiden. De boeken, die hij voor het uitoefenen van zijn praktijk gebruikte, zijn helaas verloren gegaan.

²⁸⁾ Zie noot 59.

duidelijk aangegeven²⁹⁾. De Streu heet daar Mandersche Streu. Deze vroege ontginning is wellicht het gevolg geweest van het feit, dat eertijds door het Manderstreu een beekje, de Eendenbeek, heeft gestroomd, dat zijn water ongeveer 100 m ten zuiden van het tegenwoordige grenskantoor, gelegen aan de straatweg Mander-Getelo (D.), in de richting van het Manderveen heeft afgevoerd³⁰⁾. De bronnen van dit heden ten dage maar weinig water meer bevattend beekje bevinden zich onmiddellijk aan de andere zijde van de nederlands-duitse grens. Het passeert vervolgens aan de oostzijde van het Manderstreu deze grens en stroomt daarna via een onontgonnen gebied het Streu binnen, maar verloopt thans in het grasland. Dat het verdere gebied van het Streu toch nog waterrijk is, kan men duidelijk aan de begroeiing van het veld zien, alsmede aan de beide diepe putten, die zich daar ter plaatse bevinden.

Zonder een volledige geschiedenis te geven van het woord „streu”, menen we toch het volgende te moeten zeggen.

Het zelfstandig naarwoord „strôd”, dat voorzover ons bekend is alleen in de omgeving van Mander in de vorm „streu” voorkomt, duidt een moerassige streek aan, of een moerassige streek begroeid met veel struikgewas, waarvan vooral elzen deel uitmaken, of een laag gelegen streek, waarin zich tijdelijk water verzamelt. Men treft het woord, dat behalve in het oosten des lands (Drente, Overijssel en Gelderland, maar met bruggen naar het westen enz.) ook in Westfalen enz. voorkomt, in verschillende vormen aan, zoals stroot, stroo, stroet, stroe enz..

Het substantivum „streu” is ook uit andere germaanse dialecten bekend: ohd. „struot” = moerasbos, os. „strôd” = moerasbosje, struikgewas, ags. „strôd” = marshy land overgrown with brush-

²⁹⁾ Zie Dr. Ir. C. Koeman: Handleiding voor de studie van de Topografische Kaarten van Nederland, 1750-1850. Groningen 1963, pag. 37 en 83. De atlas wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (Geniearchief IJ 11).

³⁰⁾ Vroeger lag in deze straatweg, ongeveer 100 m ten zuiden van het grenskantoor, nog een duiker, waardoorheen bij overvloed het water werd afgevoerd. Volgens oude omwonenden van Mander werd het gehele gebied tot aan de straatweg van Mander naar Getelo (D.) wel „Het Manderstreu” genoemd.

wood, ned. stroot en stroet. Uit de verbogen vormen „stroede”, „stro(o)de” zijn de nieuwe nominatieven „stroec” en „stro(o)” ontstaan ³¹).

Opmerkelijk is het, dat we onder Mander in de vorm „streu” de umlaut hebben van de germaanse lange o („streu” < „streude”). Het is niet zo eenvoudig om deze umlautsvorm te verklaren. De mogelijkheid bestaat, dat in de umlautrijke omgeving van Mander het oorspronkelijke feminium „strôd” neutrum is geworden onder invloed van bv. „brôk” = moerasland. En als neutrum kan het een pluralis met umlaut hebben gekregen = „strôde” - „streude” = „streu”. Maar deze overgang is echter hypothetisch.

Voorzichtig is het wellicht uit te gaan van een oud collectivum op -idi, nl. „strôd-idi”, dat via „strôd-di” tot „streude” is geworden. De betekenis is dan geweest stroet-landen, stroet-gebied. Het terrein ten noordoosten van Mander voldoet o.i. aan deze naam. Want het „Manderstreu” is, zoals boven reeds is meegedeeld, een langgerekt, dalvormig weidegebied, waardoorheen oorspronkelijk een beekje, de Eendenbeek, heeft gestroomd ³²).

Over de namen met het suffix -idi schrijft Wesche het volgende: „... Sehr alt sind sicher die ursprünglichen -idi-Namen, die sich zu -ede, -ed, -e gewandelt haben. Weende aus Winidi; Lengde aus Lengidi. Das Suffix gehört mit dem lateinischen Suffix -etum zusammen, das wir aus pometum und arboretum kennen; zu arbor -

³¹) Gallée geeft nog als nominatief de vorm „strôte” op (= lage bosgrond), ontstaan uit de dat.sing.van „strôt” voor „strôd”. Zie Prof. Dr. J. H. Gallée: *Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect*, 1895, pag. 44. Zie verder Prof. Dr. J. H. Gallée: *De namen van plaatsen in Gelderland en Overijsel. Nomina Geographica Neerlandica*, IIIe deel, pag. 354. Zie verder voor „stroot” enz. H. Jellinghaus: *Die westfälischen Ortsnamen nach ihren Grundwörtern*, 1923, pag. 161 en 162. H. J. Moerman: *Oostnederlandsche plaatsnamen*. NGN, VIIe deel, 1930, pag. 16. Idem: *Plaatsnamen van de Oost-Veluwe*. NGN XIIe deel, 1948, pag. 21. Dr. M. Schönfeld: *Veldnamen in Nederland*. Mededelingen der Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe Reeks, deel 12, no. 1. Tweede druk, 1950, pag. 18, 24 en 48-49. Dr. W. de Vries: *Groningse plaatsnamen*, 1946, pag. 64 en 225 (onder „stroet”).

³²) Ter Laan geeft voor de betekenis van „stroute” op = brede, laaggelegen strook groenland (Westerwolde). Zie K. ter Laan: *Nieuw Groninger Woordenboek*, 1929, onder „stroute”.

„Baum” - gehört arboretum - „Baumgarten”. Geitelde ist der Platz, wo es Geiszen, Uhrde der Platz, wo es Ure gibt; Lengidi der Ort, der sich durch seine Längenausdehnung heraushebt; Wierthe, dreimal in der Braunschweiger Landschaft, einmal bei Groningen, ein Ort, wo es „Gras gibt”; Hülsede und Eschede sind Siedlungen, wo Hülsen (Dornen) und Eschen vorhanden sind”³³).

Na iets over de datering van de -idi-namen te hebben gezegd, vervolgt hij: „... Sicher ist aber jedenfalls, dasz alle echten -idi-Dörfer auf gutem - immer wieder gemessen am alten Siedlerstandpunkt - Siedlungsboden liegen und die Nachbardörfer im Vergleich zu ihnen einen jüngeren Namen tragen. Auch das relativ seltene Vorkommen dieses Namentypes bei Wüstungen könnte für ein hohes Alter sprechen. Aber auch hier ist wieder Vorsicht am Platze. Das jüngere Hillerse hat sogar zwei Wüstungen der alten -idi-Schicht, nämlich Geitelde und Uhrde (bzw. Wierthe) in sich aufgenommen”.

Opmerkelijk is het, dat volgens Wesche -idi-namen steeds op terreinen voorkomen, die vanuit oud kolonistenstandpunt bezien, zeer gunstig zijn. Is het „Manderstreu” dan ook zo’n gebied geweest?

In verband met deze umlautsvorm moeten we toch ook nog op het volgende wijzen. In het Markeboek van Mander enz. (1498-1647) komt een verslag voor van een „holtgericht”, gehouden op 14 juni 1576. Daarin is o.a. sprake van de verkoop van twee stukken land in de Streu. Deze tekst luidt: „Item dye Manderschen hebben twee stukken landes ynden stroet verkofft vor 40 g.g.”. Hier hebben we dus niet met de umlautsvorm te doen. Zou dit een aanwijzing zijn, dat deze pas na 1576 is ontstaan?

De Holtsuuse

Zuidwestelijk van het Manderstreu bevindt zich in dit gedeelte van

³³) Heinrich Wesche: Unsere niedersächsischen Ortsnamen, 1957, pag. 66 en 67. De naam „streu” is ook wel in Westfalen bekend. De Ruenbergerbeek, een rechterzijtak van de Boven-Dinkel, wordt gevormd door de vereniging van twee stroompjes, waarvan het ene ontstaat in het Ströfenfeld, gelegen ten zuiden van de weg van Heek (D.) naar Metelen (D.). Zie noot 13: Staring en Stieltjes, pag. 355.

de stuwwal een naar verhouding vrij diep gelegen, langgerekt komvormig dalletje, waarvan de bodem aan het oog is onttrokken door een op het water drijvend graszodentapijt, voorzien van een fraaie vegetatie, o.a. de orchis praemissa (rietorchis). De eigenlijke bodem van dit dalletje, bestaande uit (kei-)leem, ligt ongeveer 1.5 m dieper. De omwonenden noemen deze plek „de Holtsuuse”, een verzamelplaats van het water, dat van de rondom hoger gelegen gebieden stroomt, maar waaruit niet een beekje is ontstaan. De Twentenaren verstaan onder een „suuse” of „soeze” een moerassig gebied, waarop men meent te kunnen lopen, hetgeen echter niet mogelijk is³⁴).

Ten westen van dit waterrijk dalletje ligt tussen het Manderstreu en de Manderes juist een rij van voorhistorische grafmonumenten (een hunebed, grafheuvels, waaronder een langgraf, een urnengrafveld, zie onder). Gezien deze ligging zou het kunnen zijn, dat de praehistorische mensen, die toch wel niet ver van deze grafmonumenten zullen hebben gewoond, alsmede ook de dieren daar ter plaatse hun drinkwater hebben gevonden.

³⁴) Zie voor de beschrijving van een „soeze” W. H. Dingeldein: Het Land van de Dinkel. Amersfoort, 1964, 4e druk, pag. 218 en 223. Verder: Dr. V. Westhoff: Beken en Beekdalen in Twente. Zie noot 7. De Holt-suuse, kadastraal bekend Gem. Tubbergen, sectie C, nr. 1701, is eigendom van de Stichting „Het Overijsselsch Landschap.”

De etymologie van het woord „suuse” („soeze”) is niet zo eenvoudig. Wel zijn er substantiva, die daarmee samenhangen en dezelfde betekenis hebben: mnl. sode = modderpoel, mnl. sodde, sudde, sudse = poel, moeras, soddert = laag land, mnd. sudde = Sumpf, Kotlache, oeng. gesyd = volutabrum, fri. sodde, sodze = stuk moerassig grond, hd. sutte = Kotlache, Pfuhl, Sudel = Morast, Schmutzwasser enz. Al deze woorden zijn gevormd van een germ. wortel sud-. Zie Prof. Dr. K. Heeroma: Etymologische aantekeningen II. Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, 61ste deel, 1942, pag. 109 e.v.. Middelnederlandsch Woordenboek van Verwijs en Verdam, 1912, 7e deel, pag. 1453, 1455, 2401 en 2402. Dr. M. Schönfeld: Veldnamen in Nederland. Mededelingen der Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, 12, nr. 1, tweede druk, 1950, pag. 49 en 50. Kiliaen (Etymologium, 1777) kent de vorm soedse = caespes, gleba: gleba qua agger conficitur (pag. 606). Junius kent eveneens de vorm soedse. Cespes viuus = groene soedse / een groene rusch. Zie zijn Nomenclator omnium rerum propria nomina, 1596, pag. 339. In Halle (Westf.) spreekt men van een „Söse”, in Schüttorf (Westf.) weer van een „Suuse”.

MANDER EN OMGEVING IN DE PRAEHISTORIE

De voorhistorische grafmonumenten

A HET WEST-ZUIDELIJK GEDEELTE (zie pag. 3 en 4)

Op de westelijke helling van het stuwwalgedeelte Haarle - Reutum - Agelo - Ootmarsum - Oud-Ootmarsum - Nutter - Hezingen - Vasse - Mander liggen en hebben gelegen in een langgerekt, genoeg noord-zuid lopend gebied van afwisselende bossen en heidevelden, die bij de nederlands-duitse grens beginnen en doorlopen tot de laagte, waardoorheen het kanaal Almelo-Nordhorn (D.) is gegraven, talrijke voorhistorische grafmonumenten als een vrijwel gesloten keten.

Het zuidelijk en grootste gedeelte van dit gebied van bossen en heidevelden wordt in het noorden afgesloten door de Manderes. Aan de oostzijde liggen van noord naar zuid de Hezinger es, de Boven- met de Nutteres, de Kersberg, de Binnenes en de es van Groot Agelo en aan de westzijde eveneens van noord naar zuid de Westeres met de Westerhoek, de Vasseres, na een onderbreking van een heide- en bosterrein gevolgd door de Haarlse en de Reutumse es.

Op nederlands grondgebied begint de bovengenoemde keten van grafmonumenten met het grafveld „Mander” met enkele tumuli en een urnengrafveld³⁵⁾, gelegen langs de nederlands-duitse grens en even ten noorden van het Manderstreu met de Eendenbeek (grens-paal 86). De noordelijke helft van één van deze grafheuvels is volgens mondelinge mededelingen van omwonenden in de laatste maanden van de tweede wereldoorlog om geheel onbegrijpelijke redenen zeer ernstig beschadigd. Alleen dit gedeelte is in 1958 onderzocht. Het bleek een grafheuvel uit de jonge steentijd te

³⁵⁾ Zie Dr. C. C. W. J. Hijzeler: De ligging en verspreiding van de urnengrafvelden in Twente en naaste omgeving. Verslagen en Mededeelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 76ste stuk, 1961, pag. 46.

zijn met als hoofdgraf een brandgraf. De tumulus is voorzover mogelijk in de oorspronkelijke staat teruggebracht. Op de hoge linker-oever van de Eendenbeek, even ten zuiden van de westelijke punt van het Manderstreu en onmiddellijk rechts van de Doktersweg naar het Streu, is in 1957 op een hoogte van plm. 45 m + N.A.P. het nagenoeg volledige grondplan van een hunebed met talrijke vondsten teruggevonden. Dit is het eerste hunebed in Twente en het meest zuidelijke van alle nederlandse hunebedden ³⁶⁾). Tussen het Manderstreu en de Manderes liggen verder verschillende grafheuvels, waaronder een langgraf, op een rij, waarvan enige systematisch zijn onderzocht en weer in hun oude toestand zijn teruggebracht. Op grond van de gedane vondsten en qua structuur horen zij in de jonge steen- resp. de bronstijd thuis ³⁷⁾). Tussen de noordwestrand van de Manderes en de straatweg van Mander naar Getelo (D.) lag het kringgrepuurnenveld „de Meijer”, dat

³⁶⁾ Archeologisch Nieuws. Nieuws-Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond. Jrg. 10 (1957), afl. 10, kol. 225 en 226. Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1957.

Enkele jaren na de tweede wereldoorlog is het terrein, waarop het hunebed was gelegen, ontgonnen. De eigenaar hiervan deelde ons desgevraagd mede, dat hij bij het egaliseren kleine veldkeien en scherven had gevonden en had neergegooid in de heide onmiddellijk links van de Doktersweg naar het Streu. Verder kwamen we te weten, dat hij bij die gelegenheid een drietal grote stenen naar zijn boerderij had vervoerd om als ondergrond te dienen voor een cementvloer in het varkenshok. Op onze vraag, of deze stenen misschien ook een vlakke zijde hadden gehad, gaf hij onmiddellijk een bevestigend antwoord. Wellicht zijn het grote brokstukken geweest van de draagstenen. Op onze verdere vraag, waarom hij ons niet direct van deze vondst op de hoogte had gesteld, zei hij laconiek: Och, ie hebt toch oalle pöt genug. De draag- evenals de dekstenen zijn blijkbaar reeds lang geleden op de een of andere manier verdwenen. Bij nadere informaties bij de oude omwonenden bleek nl. elke herinnering aan de aanwezigheid van een hunebed te zijn weggevaagd. Ook in de overgeleverde verhalen ontbreekt elke aanduiding of toespeling. In het Markeboek van de Drieschichtige Marke Mander, Vasse en Geesteren van 1498-1647 wordt eveneens met geen woord over de aanwezigheid van een of ander grootstenig monument gesproken.

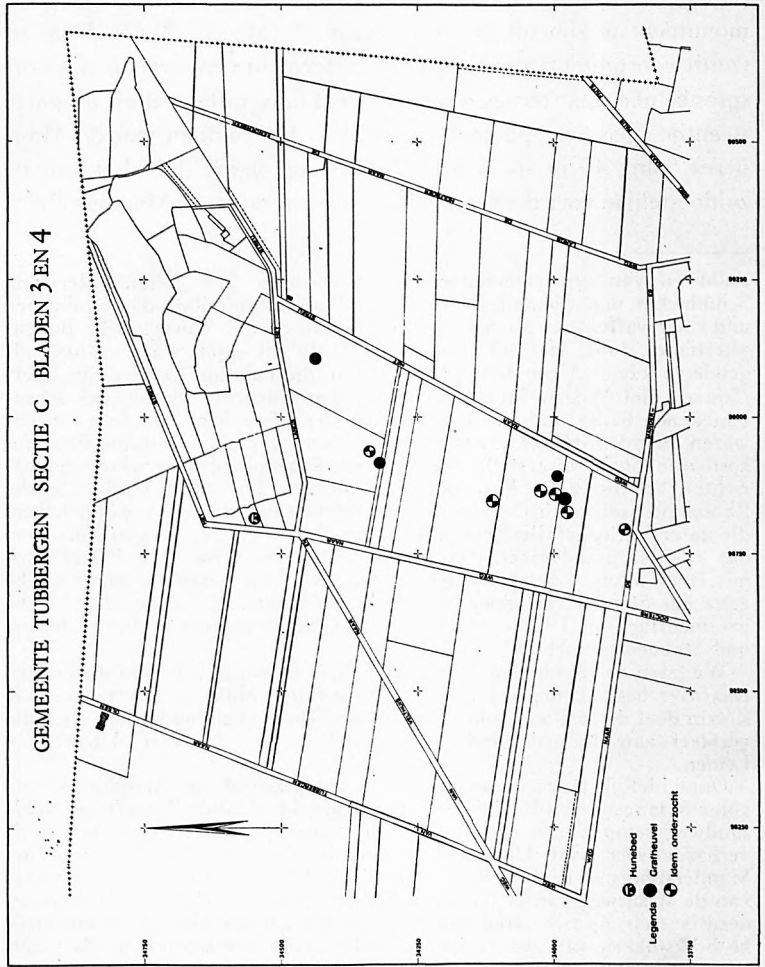
Toch moeten we aannemen, dat in het begin van de 18e eeuw nog ongeschonden, althans onmiddellijk als zodanig te herkennen grootstenige grafmonumenten in Twente te zien zijn geweest. Dit staat te lezen in een in het latijn geschreven zeer merkwaardige als interessante dissertatie over de grafurnen en stenen wapens van de Chatten. Deze dissertatie is opnieuw uitgegeven door Wilhelm Niemeyer, die de latijnse tekst heeft ver-

systematisch is onderzocht ³⁸⁾, terwijl dicht bij de noordelijke rand van de Manderes een door schatgravers totaal vernielde grafheuvel is gelegen. Bij een summier ingesteld onderzoek bleek het een grafmonument te zijn uit de jonge steentijd (afb. 1) ³⁹⁾ ⁴⁰⁾. Deze rij wordt voortgezet door de in 1941 onderzochte en weer in zijn oorspronkelijke staat teruggebrachte steenkransgrafheuvel uit de jonge steentijd, gelegen op een hoog punt in het midden van de Manderes (plm. 40 m + N.A.P.) ⁴¹⁾ en vervolgens door het aan de zuidoostelijke voet daarvan gelegen urnengravel „Manderes” ⁴²⁾.

taald en van een commentaar heeft voorzien. Zie Johann Hermann Schminckes und Johannes Osterlings. Dissertation über die Graburnen und Steinwaffen der alten Chatten vom Jahre 1714. Kurhessische Bodenaltertümer, 1964, Heft IV, hoofdstuk 22. In dit caput staat nu het volgende te lezen: „Über diesen Grabstätten, die man auf Odland, an Uferändern und Wegen findet, damit sie den göttlichen Seelen der Abgeschiedenen heilig und vor dem Zugriff der Menschen und Zeiten sicher wären, wurden Hügel errichtet. Diese waren nicht kunstvoll und aus kostbaren Stein hergestellt, sondern aus Rasenplaggen errichtet. So berichtet Tacitus: „Ein Rasenhügel erhebt sich über dem Grab”. Solche Rasenhügel soll auch Germanicus den Manen der Römer errichtet haben, die unter Varus gefallen waren. Und mit ebenso groszer Sorgfalt machten das alle Nordlandvölker, dasz sie bisweilen jene einfachen Hügel noch mit einer Mauer umgaben oder mit Bäumen begrenzten, ja sogar solche ganz aus Steinen von gewaltiger Größe errichteten. Solche Hügel habe ich mehrfach in Drente und Twente nicht ohne grösste Bewunderung und Staunen betrachtet”.

We laten in het midden, wie de eigenlijke auteur is van deze dissertatie. Daarover bestaat nog wel verschil van mening. Maar de bovengenoemde slotzin doet denken aan Johann Hermann Schminckes, omdat hij jarenlang verbleef aan de nederlandse universiteiten van Franeker, Utrecht en Leiden.

Onmiddellijk langs de westzijde van het hunebed van Mander en vervolgens langs dezelfde zijde van het grafveld „Mander” heeft een oude zandweg gelopen naar Getelo (D.), die thans zijn voortzetting vindt in de verharde weg naar Uelsen (D.). Ongeveer 6 km verwijderd van het Mander-hunebed heeft Fräulein Dr. Elisabeth Schlicht onmiddellijk rechts van de straatweg van Getelo naar Uelsen, even ten noorden van de boerderij Nossels, op twee vindplaatsen versierde aardewerkscherven en talrijke brokstukken van zwerfkeien gevonden. Hierover schrijft zij als volgt: „An zwei Fundstellen fanden sich Scherben von verzierten Tongefässen und zahlreiche Bruchstücke von zerschlagenen Findlingen. Sie lagen verstreut auf flachen Anhöhen, die in der Mitte eine längliche Entiefung aufwiesen. Diese Eintiefungen hatten ungefähr Ost-West-Richtung, wie es fast ausnahmslos bei alle Steinkammern finden. Somit war ehemals an der Strasse Uelsen-Getelo nicht ein Steingrab, sondern hier haben zwei Denkmale gestanden, von denen Picardt und Visch nur eine bekannt war”.

Afb 1

Ten zuiden van de straatweg van Vasse naar Ootmarsum en gelegen tussen de Vasserres ener- en de Haarlse en de Reutumse es anderzijds volgen een in 1958 teruggevonden en onderzochte, helaas voor minstens de helft door een zandafgraving gestoord grondplan van een grote boerderij⁴³⁾, één eertijds in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen grafheuvel uit de jonge steentijd⁴⁴⁾, een groep (A) van deels nog aanwezige, deels eveneens door een zandafgraving verdwenen grafheuvels (zie omtrent het verslag betreffende het nog niet vernielde grondplan van één van deze graf-

Zie Dr. Elisabeth Schlicht: *Steingräber in der Grafschaft. Jahrbuch des Heimatsvereins der Grafschaft Bentheim*, 1956, pag. 84 e.v. . In de zomer van 1955 heeft zij een onderzoek ingesteld. Zie voor de resultaten van dit onderzoek haar artikel „Die Untersuchung eines zerstörten Steingrabes bei Uelsen” in het bovengenoemd jaarboek, 1957, pag. 15 e.v. . Johan Piccardt vermeldt in zijn bekende boek „Korte Beschryvinge Van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteiten enz.”, 1660, op pag. 23 een hunebed in „’t Richt-Ampt” Uelsen. Ongetwijfeld zal één van de beide door Fräulein Schlicht teruggevonden hunebedden hetzelfde grafmonument zijn, dat Piccardt vermeldt en eveneens hetzelfde, dat W. F. Visch in augustus 1819 tussen Getelo en Uelsen heeft ontdekt. Zie de noot op pag. 17 van zijn boek „Geschiedenis van het Graafschap Bentheim”, Zwolle, 1820.

In verband met het hunebed van Mander en de beide hunebedden aan de straatweg van Getelo naar Uelsen (D.) is de vondst interessant, die J. Manger te Watingen in 1962 heeft gedaan op de Krosenberg bij Getelo (D.), waar op een terrein, dat door een bulldozer was geëgaliseerd, een drietal scherven te voorschijn is gekomen, die tot de trechterbekercultuur moet worden gerekend (Drouwener fase, rapport Drs. J. A. Bakker, Prehistorisch Instituut te Amsterdam).

Een tweede belangrijke vondst betreft een versierde randkom van de Jonge Havelterstijl van de trechterbekercultuur en twee onversierde kraaghalsflesjes, die op grond van het baksel vermoedelijk eveneens tot deze cultuur te rekenen zijn. Ze zijn eind april 1963 te voorschijn gekomen uit de voormalige es De Klokkenberg bij Denekamp. Randkom en kraaghalsflesjes bevonden zich op een oppervlakte van één vierkante meter in het witte zand, enige decimeters onder de aldaar in verband met de huizenbouw vrijwel geheel verwijderde zwarte esgrond. Crematieresten en houtskool ontbraken. Praehistorische grondsporen zijn niet opgemerkt (zie J. A. Bakker en C. C. W. J. Hijzeler: *Archeologisch Nieuws. Nieuws-Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, Jrg. 18 (1965), afl. 8, pag. 106-107).

³⁷⁾ Zie *Archeologisch Nieuws. Nieuws-Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, Jrg. 10 (1957), afl. 6, kol. 107. Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1956 en 1957. Zie *Archeologisch Nieuws enz.*, Jrg. 11 (1958), afl. 7, kol. 118-119. Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1958. Zie *Archeologisch Nieuws enz.*, Jrg. 13 (1960), afl. 11, kol. 247-248. Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1960.

³⁸⁾ Zie *Archeologisch Nieuws enz.*, Jrg. 14 (1961), afl. 12, kol. 239.

heuvels pag. 49 en 50)⁴⁵⁾, en ten slotte het Vassergrafveld met het onmiddellijk daaraan aansluitend totaal vernield urnengrafveld en aan de westzijde daarvan enkele verspreid liggende grafheuvels⁴⁶⁾ en het verderop gelegen Haarlergrafveld elkaar op⁴⁷⁾. Deze hele reeks wordt afgesloten door de urnengrafvelden „De Valkenberg”⁴⁸⁾ en „Reutumse es”⁴⁹⁾, die beide hebben gelegen in het zgn. Jaagoppersveld, dat de Reutumse es en de Ageleres scheidt en zich uitstrekt tussen de straatweg van Almelo-Ootmarsum en Weerselo-Ootmarsum. Onmiddellijk ten zuiden van de Vasseres, in de dalopvulling van de Oude Beek of Hazelbekke, heeft het urnengrafveld „Erve Wenneger” gelegen⁵⁰⁾.

Idem: Jrg. 15 (1962), afl. 11, kol. 173. Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1961 en 1962. Zie noot 35: pag 47.

³⁹⁾ Het is mogelijk, dat de prehistorische mensen in het vlakke heide-terrein, gelegen tussen deze rij van grafmonumenten en de straatweg van Mander naar Getelo (D.), hebben gewoond. Een bestudering van de luchtfoto's bij de Topografische Dienst te Delft gaf hiervoor helaas geen enkele aanwijzing. Tijdens het rooien van een groepje dennebomen in dit terrein zijn daar ter plaatse enkele scherven gevonden. Een ingesteld onderzoek heeft evenwel een negatief resultaat opgeleverd.

Van perceel, kadastraal bekend Gem. Tubbergen, sectie C, nr. 1428 en gelegen tussen deze grafheuvels, is jaren geleden een zeer klein gedeelte ontgonnen. Volgens mededeling van de eigenaar had hij op verschillende plaatsen verbrande beenderen en houtskool gevonden.

⁴⁰⁾ Grote dank zijn wij verschuldigd aan de Heer C. van Dijk, leraar aan de R.K. Hogere Technische School te Hengelo (O), onder wiens leiding leerlingen van de school voornoemd de ligging van het hunebed, de grafheuvels enz. gelegen tussen de nederlands-duitsse grens en de Manderes, hebben ingemeten en op kaart gebracht.

⁴¹⁾ Zie Dr. C. C. W. J. Hijszeler: De steenkrancheuvel in den Manderesch te Vasse. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 58ste stuk, 2e reeks, 34ste stuk, 1942, pag. 155 e.v..

⁴²⁾ Zie noot 35: pag. 47. Tijdens het graven van zand zijn daar ter plaatse verschillende urnen gevonden, die echter verloren zijn gegaan.

⁴³⁾ Zie Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1958.

⁴⁴⁾ Ondanks vele pogingen om deze uiterst fraai in het hoge heideveld gelegen grafheuvel aan te kopen of te mogen onderzoeken zijn afgestuit op de onwilligheid van de eigenaar van het terrein. Nadat we door de omwonenden waren gewaarschuwd, dat reeds meer dan drie kwart van deze grafheuvel eveneens het slachtoffer was geworden van bovengenoemde zandafgraving, mochten we met toestemming van de eigenaar het laatste restant nog onderzoeken, hetgeen in 1951 is geschied. Op onze herhaalde vraag, of hij ook vondsten had gedaan, gaf hij telkens een ontwijkend antwoord. Dit restant van de grafheuvel bestond uit schoon, geel zand,

Wat afzijdig van deze hele noord-zuid gerichte keten van voorhistorische grafmonumenten heeft in Mander zelf, aan de westzijde van de Manderes, op een hoogte (plm. 36 m + N.A.P.), die vroeger deel uitmaakte van een grote, oneffen weide, die zich uitstrekt tussen de oude boerderijen Schurink, Oude Klarink en Brunink, een grafheuvel gelegen. In latere jaren is deze weide geëgaliseerd, waarvan de tumulus het slachtoffer is geworden. De landelijke bevolking spreekt altijd over urnen. Maar de afzonderlijke ligging van deze tumulus zou er op kunnen wijzen, dat hij in een oudere periode dan de ijzertijd heeft thuisgehoord. De grafvondst is helaas verloren gegaan.

Een afzonderlijke groep vormt het vijftal tumuli, gelegen langs de noordwestelijke rand van de Veldstraat, links en rechts van de oude zandweg van Geesteren naar Getelo (D.) (de Ulsenerdiek), in de onmiddellijke nabijheid van de boerderij „Wachtboer”⁵¹).

gelegen op niet gepodssoleerde ondergrond. Aan de voet van de tumulus lagen vele, tamelijk grote veldkeien, waarvan de ligging evenwel door de zandafgraving geheel was verstoord. De stenen, die in het laatste restant nog in situ voorkwamen, wekten de indruk, dat we hier met een steenkrancheuvel te maken hebben gehad. Zie Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1951.

⁴⁵) Zie Archeologisch Nieuws enz., Jrg. 13 (1960), afl. 7, kol. 146.

⁴⁶) Op één van deze grafheuvels, gelegen onmiddellijk rechts van Het Ladderke (zandweg Ootmarsum-Tubbergen), heeft eertijds een kapelletje van de padvinders gestaan. Deze totaal vergraven en inmiddels verdwenen grafheuvel uit de jonge steentijd staat op de topografische kaart nog vermeld met de naam „kapel”. Bij het summere onderzoek, dat nog heeft plaatsgevonden, zijn enkele veldkeien teruggevonden, die blijkbaar de smalle rechthoekzijde van een steenkist hebben gevormd. Zie Archeologisch Nieuws enz., Jrg. 12 (1959), afl. 5, kol. 83.

⁴⁷) Zie noot 35: pag. 52 e.v.. Dr. J. H. Holwerda: De ontgraving van het grafveld van Haarle bij Ootmarsum in 1917. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 1918, 35ste stuk, tweede reeks, 11e stuk, pag. 1 e.v.. Zuidwestelijk van dit Haarlergrafveld zijn in het Haarlse Veld bij de rand van de Haarlse es enige jaren geleden enkele scherven van de trechterbeker-cultuur alsmede een drietal hoogtrapezoidale pijlpunten gevonden.

⁴⁸) Zie noot 35: pag. 22.

⁴⁹) Zie noot 35: pag. 22 e.v..

⁵⁰) Zie noot 35: pag. 58

⁵¹) Zie Archeologisch Nieuws enz., Jrg. 12 (1959), afl. 12, kol. 240-241. Idem: Jrg. 13 (1960), afl. 11, kol. 247. Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1959 en 1960.

De ligging van deze grafmonumenten ten opzichte van de beken

Wanneer we van noord naar zuid de ligging van de genoemde grafmonumenten ten opzichte van de beken nagaan, kunnen we de volgende samenvatting geven:

1e Het grafveld „Mander”, bestaande uit een paar grafheuvels, waaronder een tumulus uit de jonge steentijd en een urnengrafveld uit de ijzertijd, ligt betrekkelijk dicht bij de rechteroever van de vroeger ongetwijfeld meer water bevat hebbende Eendenbeek.

2e Het onderzochte hunebed lag op de hoge linkeroever van deze Eendenbeek, even ten zuiden van de westelijke punt van het Manderstreu.

3e Tussen de Eendenbeek en de Mosbeek liggen verder een rij van een hunebed, grafheuvels uit de jonge steen- resp. de bronstijd en het urnengrafveld „de Meijer” uit de ijzertijd. Rechts en ongeveer in het midden van deze rij, maar meer de helling op, bevindt zich de zgn. Holtsuuse, een verzamelplaats van het water, dat van de rondom hoger gelegen gronden komt.

4e De door egalisatiewerkzaamheden verdwenen grafheuvel tegenover het oude erve Schurink lag onmiddellijk links van het dalletje van de Mosbeek.

5e De gerestaureerde steenkransgrafheuvel uit de jonge steentijd boven op de Manderes ligt links van het dalletje van de naamloze aftakking van de Mosbeek (Bekkescheid = beekscheiding).

6e Het urnengrafveld „Manderes” uit de ijzertijd, gelegen aan de zuidostrand van genoemde es, lag ongeveer in het midden tussen het oorspronkelijke dal van de Elzebeek en de naamloze aftakking van de Mosbeek (Bekkescheid = beekscheiding)⁵²).

7e Het voor minstens de helft door een zandafgraving gestoorde

⁵²) De bronnen van de Elzebeek lagen oorspronkelijk aan de voet van de Tutenberg. Zij liep vervolgens door de weilanden, waar het dal momenteel nog te zien is, en mondde uit in een soort vijver, die zich onmiddellijk aan de noordzijde van de R.K. Kerk te Vasse bevond, „viskerie;” genoemd. Daarna stroomde zij langs de manufacturenwinkel van B. F. Koopmans in westelijke richting. Deze Elzebeek bevatte vaak veel water, waardoor zij in Vasse dikwijls veel overlast heeft veroorzaakt. Vasse is op het oude erosiedal van de Elzebeek gebouwd. Zie de geologische kaart.

grondplan van een grote boerderij en de onmiddellijk daarbij gelegen eveneens door dezelfde zandafgraving grotendeels vernielde (steenkrans-?) grafheuvel uit de jonge steentijd kwamen op de hoge linkeroever van de oorspronkelijk aldaar stromende Elzebeek voor.

8e Een groep van deels nog aanwezige grafheuvels ligt tussen het stroomgebied van de Oude Beek of Hazelbekke en een naamloos beekje ⁵³). Zoals reeds eerder is meegedeeld, is deze groep vroeger groter geweest.

9e Tussen het stroomgebied van twee naamloze beekjes liggen het Vassergrafveld en enkele verspreid liggende tumuli, terwijl onmiddellijk ten zuiden van het Vassergrafveld een totaal vernield urnengrafveld uit de ijzertijd heeft gelegen ⁵⁴).

10e Het thans nog aanwezige deel van het Haarergrafveld, dat oorspronkelijk echter een grotere uitgestrektheid heeft gehad, ligt dicht bij de linkeroever van het naamloos beekje, dat ten zuiden van het Vassergrafveld en het verdwenen urnengrafveld stroomt.

11e Het urnengrafveld „De Valkenberg” lag op de hoge linkeroever van een naamloos beekje, terwijl het urnengrafveld „Reutumse es” aan de voet van deze es en rechts van hetzelfde naamloos beekje heeft gelegen.

12e In de onmiddellijke nabijheid van het groepje van vijf grafheuvels, gelegen bij de boerderij „Wachtboer”, stroomt geen beekje. Wel stroomt verder naar het zuiden de Plasbeek.

13e Het bij de herbouw van de boerderij teruggevonden en vernield urnengrafveld „Erve Wenneger” in de Bekkezijde te Vasse lag in de dalopvulling van de Oude Beek of Hazelbekke.

Uit dit overzicht blijkt, dat verreweg het grootste gedeelte van de genoemde grafmonumenten in de onmiddellijke nabijheid van water zijn en waren gelegen.

⁵³) De bronnen van dit naamloos beekje liggen vrijwel onmiddellijk ten oosten van het Vassergrafveld, aan de voet van de Ruisberg (de Roezeberg).

⁵⁴) Zie voor het ene naamloos beekje noot 53. De bronnen van het tweede naamloos beekje liggen in de Onzoel, aan de voet van de Nutteres, de Kersberg en de Binnenes.

De hoogteligging van deze grafmonumenten (afb. 2)

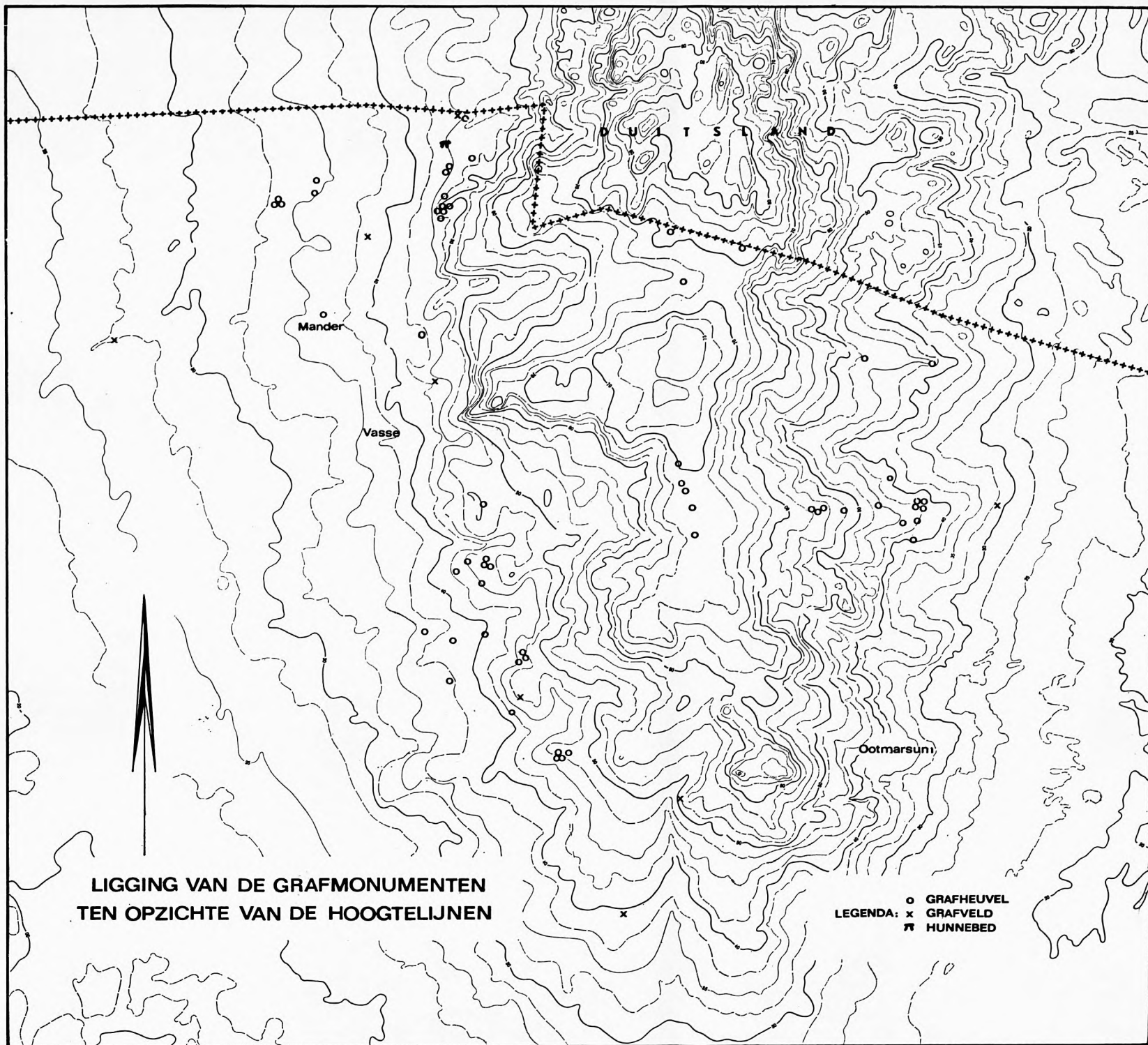
De hoogtelijnenkaart van dit noordelijk stuwwalgedeelte laat duidelijk zien, dat het middengedeelte, nl. het heide-bosplateau Paarden-Slenkte met de zich daarbij aansluitende Hezinger es, het hoogst is gelegen, d.w.z. 70 m + N.A.P. Dit gebied daalt naar het westen, het zuiden en het oosten langzaam af. Naar het noorden stijgt dit stuwwalgedeelte op Duits grondgebied tot 80 m + N.A.P. en hoger. Het grootste deel van de bovengenoemde noord-zuid gelegen rij van grafmonumenten ligt of lag tussen de 40 en 50 m hoogtelijn. Alleen het urnengravingveld „De Valkenberg” lag tussen de 50 en 60 m hoogtelijn. De drie onderzochte grafheuvels bij de boerderij „Wachtboer”, alsmede de daar in zijn oorspronkelijke staat herstelde tumulus, het kleine nog niet onderzochte grafheuveltje en verder naar het zuiden het urnengravingveld „De Meijer”, de grafheuvel bij de oude boerderij Schurink, het urnengravingveld „Erve Wenneger”, enkele grafheuvels westelijk van het Vassergravingveld en ten slotte het urnengravingveld „Reutumse es” liggen of hebben gelegen tussen 30 en 40 m hoogtelijn.

Zo zien we, dat al deze grafmonumenten niet op het hoogst gelegen gedeelte van dit stuwwalgedeelte zijn en waren gelegen, maar op de helling daarvan⁵⁵).

B HET NOORD-OOSTELIJK GEDEELTE (zie pag. 3 en 4)

Het complex van bossen en heidevelden op het noord-oostelijk deel van deze stuwwal is veel kleiner dan dat, gelegen op de west-zuidzijde. Want op het noord-oostelijk deel worden deze bossen en heidevelden al spoedig als het ware afgesloten door een complex van essen, waarvan de Boven- met de Nutteres en de es van Oud-Ootmarsum het noordelijk deel uitmaken. Ook in dit stuwwalgedeelte liggen en hebben verschillende grafmonumenten gelegen. Ze komen in een groep voor (ten noorden en noordwesten van Oud-Ootmar-

⁵⁵) Zie voor de hoogteligging van de urnengravingvelden in het algemeen in Twente noot 35: pag. 72.

Afb. 2

sum⁵⁶), of als eenlingen (langs de Hooiweg en de Nederlands-duitse grens), terwijl een vijftal in een rij is gelegen (langs de zgn. Helweg, zie onder). Op de oostrand van dit stuwwalgedeelte heeft het urnengrafveld „De Neelkesberg” gelegen⁵⁷).

De ligging van deze grafmonumenten ten opzichte van de beken

1e De groep grafheuvels ten noorden en noordwesten van Oud-Ootmarsum is gelegen tussen het stroomgebied van de Springendaalse beek ener- en dat van de Poelbeek anderzijds. Het urnengrafveld „De Neelkesberg” lag tussen dezelfde stroomgebieden.

2e De beide grafheuvels in het Hezinger Veld langs de Hooiweg zijn gelegen tussen het dal van de „Bronbek” en dat van de Springendaalse Beek⁵⁸).

3e De beide grafheuvels langs de nederlands-duitse grens (bij grensmaal 81 en ongeveer in het midden tussen grensmaal 81 en 80) liggen betrekkelijk dicht bij de bronnen van de Mosbeek.

4e De eerste grafheuvel van de rij langs de zgn. Helweg is aan de voet van de bronnen van de Hazelbekke of Oude Beek gelegen, de vier andere liggen in de omgeving daarvan.

5e Aan de voet van de bronnen van de Mosbeek ligt eveneens

⁵⁶) Enkele grafheuvels, die tot deze groep behoren, zijn door ons systematisch onderzocht. Zie: Grafheuvels uit den steen- en vroegen bronstijd in het Nutterveld, buurtschap Nutter, Gem. Denekamp. Verslagen en Mededeelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 1945, 60ste stuk, tweede reeks, 36ste stuk, pag. 14 e.v. .

Twee grafheuvels bij Ootmarsum zijn onderzocht door Dr. F. C. Bursch. Zie: Die Becherkultur in den Niederlanden. Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Nieuwe reeks XIV, 1933, pag. 60-63 en pag. 92. Aangezien in deze publikatie geen situatietekeningen voorkomen, is het onbekend, waar deze grafheuvels precies hebben gelegen. Gezien de simpele plaatsbepaling „Bij Ootmarsum” vermoeden we, dat deze beide grafheuvels eveneens hebben behoord tot de groep gelegen ten noorden en noordwesten van Oud-Ootmarsum.

In het Archief van de Oudheidkamer „Twente” bevindt zich een foto van een onderzoek door een schatgraver in een grafheuvel bij Ootmarsum, dat in 1921 heeft plaatsgevonden. We vermoeden, dat ook deze grafheuvel tot dezelfde groep heeft behoord. De vondsten bestonden uit een maalsteen, een mes van vuursteen en een strijdhamer.

⁵⁷) Zie noot 35: pag. 21 en 22.

⁵⁸) Op de nieuwe topografische kaarten staat de naam als Hooiweg vermeld.

een grafheuvel. Zo zien we, dat ook deze grafheuvels in de onmiddellijke of in de directe nabijheid van water zijn gelegen.

De hoogteligging van deze grafmonumenten (afb. 2)

Het ene deel van de groep van grafmonumenten ten noorden en noordwesten van Oud-Ootmarsum ligt tussen de 40 en 50 m hoogtelijn, het andere deel tussen de 50 en 60 m. De rij van grafheuvels langs de zgn. Helweg ligt op ongeveer 65 m + N.A.P. De grafheuvels langs de Hooiweg liggen tussen de 40 en 50 m hoogtelijn, langs de nederland-duitse grens tussen de 70 en 80 m. Het urnengrafveld „De Neelkesberg” heeft tussen de 30 en 40 m hoogtelijn gelegen.

Over het algemeen liggen ook deze grafmonumenten of hebben zij gelegen op de helling van dit stuwwalgedeelte. Een uitzondering hierop lijken twee grafheuvels langs de nederlands-duitse grens te vormen. Want ze liggen weliswaar op het hoogste gedeelte van het heide-bosplateau van Hezingen-Nutter (zie pag. 1), maar dit plateau stijgt aan de andere zijde van de grens tot boven de 80 m + N.A.P.: Paaschberg (89.2 m + N.A.P.), Langer Berg (86.7 m + N.A.P.), beide gelegen bij Hezingen (D.) en meer naar het noorden de Krosenberg (met als hoogste punt 86.0 m + N.A.P.), de Scharpenberg (86.6 m + N.A.P.) en de Braamberg (83.0 m + N.A.P.).

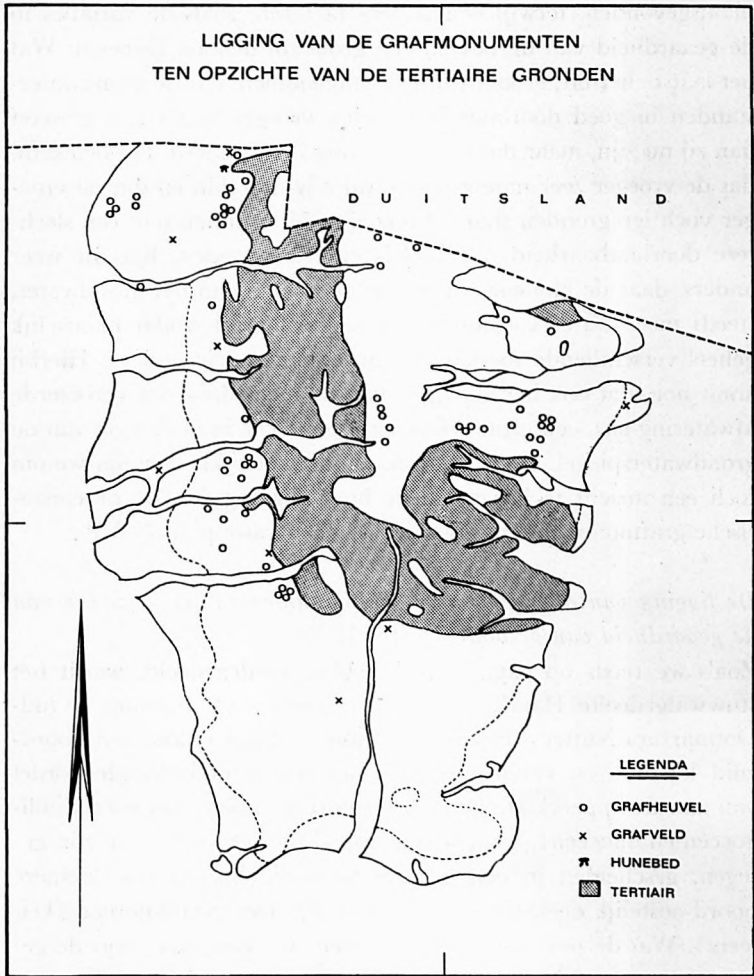
In verband met het vaststellen van de hoogteligging van de praehistorische grafmonumenten ten opzichte van N.A.P. hebben we ons wel afgevraagd, of de verkregen resultaten wel een geheel objectief beeld geven. Het zou juister zijn geweest om de relatieve hoogteligging van deze grafmonumenten ten opzichte van de voormalige grondwaterspiegel vast te stellen. Want zij is bepalend geweest, waarom grafmonumenten niet alleen op de hoge stuwwallen, maar ook in veel lager gelegen gebieden voorkomen. Maar waar de praehistorische mensen hun doden hebben bijgezet, moeten zij ook in de naaste omgeving daarvan hebben gewoond. Voor het wonen en het bijzetten der doden moet de bodem toch voldoende droog zijn geweest om daar ter plaatse zonder wateroverlast in elk

jaargetijde te kunnen verblijven. Maar de hoogte van de grondwaterspiegel in praehistorische tijden laat zich thans moeilijk meer vaststellen. Want zij is toch afhankelijk geweest van het klimaat en van de wijzigingen, die daarin in de loop der eeuwen hebben plaatsgevonden, terwijl ook andere factoren, zoals de variaties in de geaardheid van de bodem een grote rol hebben gespeeld. Wat het laatste betreft, er kan worden aangenomen, dat de grondwaterstanden in goed doorlatende gronden vroeger hoger zijn geweest dan zij nu zijn, maar dat relatief weinig is veranderd. Dit betekent, dat de vroeger zeer natte gronden nu bijv. nat zijn en dat de vroeger vochtige gronden thans droog zijn. Bij gronden met een slechtere doorlaatbaarheid, zoals klei- en leemgronden, ligt dit weer anders, daar de klei enz., ongeacht de hoogte van het grondwater, steeds meer water vasthoudt dan zand of grint, zodat plaatselijk geheel verschillende toestanden zijn ontstaan (zie onder). Hierbij komt nog, dat ook het ingrijpen van de mens door een verbeterde afwatering enz. een grote wijziging is gebracht in de hoogte van de grondwaterspiegel. Gezien bovenstaande moeilijkheden zijn we om toch een inzicht te krijgen in de hoogteligging van de praehistorische grafmonumenten uitgegaan van het vaste punt N.A.P..

De ligging van alle genoemde grafmonumenten ten opzichte van de geaardheid van de bodem (afb. 3).

Zoals we reeds op pag. 3 en 4 hebben medegedeeld, wordt het stuwwalgedeelte Haarle - Reutum - Agelo - Ootmarsum - Oud-Ootmarsum Nutter - Hezingen - Vasse - Mander door een noord-zuid lopende en vervolgens naar het oosten ombuigende gordel van aan de oppervlakte gelegen tertiaire gronden (het eoceen, oligoceen en mioceen), waarin „eilandjes” met grondmorene zijn gelegen, gescheiden in een grotere west-zuidelijk en een kleinere noord-oostelijk deel, die beide bedekt zijn met grondmorene (keileem). Wat de tertiaire gronden betreft, we zien, dat langs de gehele west- en gedeeltelijk langs de zuidrand en zich bij de westrand aansluitend een smalle strook van gestuwd en met grondmorene verkneeld mioceen voorkomt. Het verdere gedeelte van deze

LIGGING VAN DE GRAFMONUMENTEN
TEN OPZICHTE VAN DE TERTIAIRE GRONDEN

Afb. 3

gordel wordt ingenomen door het eveneens gestuwd en met grondmorene verknede oligoceen en het eoceen. Het eoceen, oligoceen en het mioceen zijn met een gereduceerde grondmorene of met een bestrooiing van erratica bedekt.

Wanneer we nu op de geologische kaart de ligging van de bovengenoemde grafheuvels en urnengrafvelden in dit gedeelte van de stuwwal nagaan, valt het op, dat zij alle zonder uitzondering op het met grondmorene bedekte gebied of op zgn. „fluvioglaciale zanden” enz.⁵⁹, maar niet op de tertiaire gronden zijn en waren gelegen. Dit wordt wel treffend geïllustreerd door de aan de west- en zuidzijde van dit stuwwalgedeelte gelegen grafheuvels en urnengrafvelden, zoals het grafveld „Mander”, bestaande uit enkele grafheuvels en een urnengrafveld, het tussen het Mandergrafveld en de Mosbeek gelegen rij van een hunebed, grafheuvels en het urnengrafveld „de Meijer”, de midden op de Manderes gelegen steenkransgrafheuvel, het urnengrafveld „Manderes”, de tussen de Hazelbekke of Oude Beek en een naamloos beekje deels nog aanwezige, deels verdwenen grafheuvels, de tussen twee naamloze beekjes gelegen Vassergrafveld met het eertijds ten zuiden daarvan gelegen totaal vernield urnengrafveld met enkele verspreid liggende grafheuvels, het Haarlergrafveld en de urnengrafvelden „De Valkenberg” en „Reutumse es”. Zij zijn en waren alle gelegen op de grondmorene aan de west-en zuidrand van het tertiair⁶⁰). Ook het teruggevonden grondplan van een boerderij en de eertijds daarbij gelegen (steenkrans-?)grafheuvel op de linker hoge oever van de Elzebeek lagen aan de rand van het tertiair. Eveneens treffen we weer praehistorische grafmonumenten aan in het bovengenoemde kleinere noord-oostelijk en met grondmorene bedekte

⁵⁹⁾ De zanden, die als zodanig op de oude geologische kaarten zijn aangegeven (ook „fluvioglaciale mantels”, zie boven en onder) blijken meestal zanden uit de Würm-ijstijd te zijn (iets grovere dekzanden enz.). Het totale complex van zandige afzettingen, waarin de grafmonumenten liggen en waren gelegen, is wellicht het beste te omschrijven volgens Dr. Th. van der Hammen als „zandige grondmorene, praeglaciale zanden en Würm-glaciale zanden”.

⁶⁰⁾ Zie noot 35: pag. 46, 47, 52 e.v., pag. 22, 23 e.v. en 71, alsmede de zich daarin bevindende geologische kaart.

gebied. Het vermijden van de tertiaire gronden wordt aldaar o.a. eveneens op zeer duidelijke wijze geïllustreerd door de ligging van enkele grafheuvels langs de zgn. Helweg, die uit zuidelijke richting komend, thans een zeer klein deel van de rondweg Vasse - Oud-Ootmarsum - Ootmarsum uitmaakt en vervolgens in noordwest-noordelijke richting via de Braakhuizen naar Hezingen (Oerbekke) loopt (naar het ervaarv. Nieling? (D.)). Juist daar, waar deze Helweg langs de oostelijke rand van de tertiaire gronden loopt, ligt links van deze weg en parallel daarmee een rij van vijf grafheuvels. Ze komen weer juist op de grondmorene maar niet op het tertiair voor⁶¹). De eerste van deze rij tumuli is in de nabijheid van de bronnen van de Hazelbekke of Oude Beek gelegen. Deze rij zet zich na een onderbreking voort in een tweetal grafheuvels, gelegen aan de noord-zuid lopende zandweg naar Nutter, die bij grensmaal 81 begint en dicht bij de rondweg via Oud-Ootmarsum naar Ootmarsum in de zgn. Helweg overgaat. De eerste grafheuvel hoog aan de voet van de bronnen van de Mosbeek, de tweede bij grensmaal 81, evenals een in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen en in 1964 onderzochte nederzetting⁶²) zijn weer op de grondmorene gelegen, terwijl rechts van grensmaal 82 weer een noord-zuid lopende strook van het mioceen voorkomt. Wat ten slotte het urnengrafveld „De Neelkesberg” betreft, het heeft op de rand van de meer of minder gereduceerde grondmorene en een zgn. „fluvio-glaciale mantel” gelegen⁶³).

Zo zien we, dat in het hele noordelijke stuwwalgedeelte een grote rij van grafmonumenten aan de west- en zuidzijde van de tertiaire gronden (het mioceen) en een kleinere aan de oostzijde daarvan

⁶¹) Is deze zgn. Helweg soms een dodenweg geweest, omdat de genoemde grafheuvels parallel daaraan zijn gelegen? Zie voor de naam Dr. M. Schönfeld: *Hol, hel. De Nieuwe Taalgids*, XXXVIIe jaargang, 1943. De Vooys-nummer, pag. 95 e.v. . W. H. Dingeldein: *Helwegen*. Driemaandelijksche Bladen. Nieuwe serie, 2e deel, 1950, pag. 20. Dr. J. A. Buisman: *De Hel-namen in Nederland*. Academische redevoering. Utrecht, 1953 en de aldaar genoemde literatuur.

⁶²) De resultaten van het onderzoek van deze nederzetting zijn nog niet gepubliceerd.

⁶³) Zie noot 59.

(het eoceen en palaeoceen resp. het mioceen) zijn gelegen. Bovendien komt in dit noord-oostelijke gebied op de grondmorene, gelegen ten noorden van het tertiair (het oligoceen, het eoceen en palaeoceen), een oost-west gerichte groep van grafmonumenten voor (ten noorden en noordwesten van Oud-Ootmarsum).

Het is opmerkelijk, dat de bovengenoemde noord-zuid lopende en vervolgens naar het oosten ombuigende gordel van tertiaire gronden, wat de praehistorische grafmonumenten betreft, een volkomen steriel terrein is en zodoende een zeer duidelijk scheidingsgebied vormt tussen de westelijke en de oostelijke groep van grafheuvels en urnengrafvelden ⁶⁴).

Dit wordt eveneens bevestigd door het feit, dat evenmin praehistorische grafmonumenten worden aangetroffen op de tertiaire gronden, welke ook op het zuidelijk deel van de oostelijke stuwwal voorkomen. Deze gronden liggen als smalle stroken of als „eilandjes” zuidoostelijk, oostelijk en noordoostelijk van Lonneker, Gem. Enschede. Als een zeer smalle strook zetten zij zich naar het noorden voort om ten oosten van Oldenzaal zich in noordoostelijke richting te verbreden tot de laagte, die het noordelijk en het zuidelijk deel van deze oostelijke stuwwal scheidt.

Welke redenen zouden de praehistorische mensen hebben gehad om gedurende eeuwen hun doden wel in het met grondmorene bedekte gebied of in de zgn. „fluvioglaciale zanden” enz. bij te zetten, maar de aan de oppervlakte gelegen tertiaire afzettingen daarvoor volkomen uit te sluiten? Het wil ons voorkomen, dat de reden van deze uitsluiting te zoeken is in het verschil in de korrelgrootte-samenstelling van de grondsoorten. De tertiaire klei en vooral die van midden-oligocene ouderdom is al heel zwaar, waardoor de verticale waterbeweging in de bodem uitermate wordt belemmerd, ook als deze klei pas op grotere diepte wordt aangetroffen. Deze belemmering is ongetwijfeld van grote invloed geweest op de waterhuis-

⁶⁴) Het zou van belang zijn om aan de andere zijde van de nederlands-duitsche grens na te gaan, of daar hetzelfde zou kunnen worden geconstateerd. Maar aangezien daar ter plaatse de grafmonumenten nog niet zijn gekarteerd, is dit vooralsnog onmogelijk.

houding, met het gevolg, dat dit gehele gebied door het slappe en drassige landoppervlak voor de toenmalige mensen vrijwel ontoegankelijk moet zijn geweest ⁶⁵). Het zal trouwens ook zeer moeilijk zijn geweest om kuilen in deze zware klei te graven of om grafheuvels met dit materiaal op te werpen. De grondmorene daarentegen is veelal minder zwaar (meer of minder zandige, verweerde keileem, of heeft een sterk zandig facies) en bestaat soms slechts uit een keienvloertje. Dit houdt in, dat de waterhuishouding op z'n minst geheel anders is geweest dan bij de tertiaire klei. Het gebied van de eerstgenoemde afzetting moet daardoor veel toegankelijker zijn geweest. De zgn. „fluvioglaciale zanden” enz. zullen in dat opzicht geen enkele moeilijkheid hebben opgeleverd.

Of er nog andere redenen zijn geweest om de tertiaire gronden te vermijden, is ons niet bekend.

Betreffende de ligging van deze grafmonumenten op dit stuwwalgedeelte willen we nog op het volgende wijzen. Zoals boven reeds is medegedeeld, liggen daar ter plaatse twee noord-zuid gerichte rijen van voorhistorische grafmonumenten, rijen, die zich voortzetten in de richting van Getelo-Uelsen (D.) Reeds in een vorige publikatie hebben we medegedeeld, dat de oostelijke stuwwal uit gestuwde tertiaire, lemige, fijne zanden en klei enz. bestaat ⁶⁶). Wat het noordelijke stuwwalgedeelte betreft, tijdens de voorlaatste ijstijd (Riss-ijstijd) drong een ijslob het noord-zuid gelegen dal binnen van de Dinkel en dat van de Vecht ten noorden van de Rheine (D.). Door de grote druk, die dit ijs vooral zijwaarts op de dalwanden heeft uitgeoefend, werden grote schollen

⁶⁵) Dat de oude mensen voor het uitzoeken van de plaatsen, waar zij hun doden zouden bijzetten, toch ook wel ernstig rekening hebben gehouden met de al of niet vochtige gesteldheid van de bodem, blijkt o.a. ook uit het volgende. In het Hezinger Veld liggen aan de linkerzijde van de Hooiweg, die bij Vasse begint en onmiddellijk ten zuiden van het grenskantoor aan de straatweg Ootmarsum-Lage (D.) op genoemde weg uitmond, twee grafheuvels. Hoewel de directe omgeving van deze tumuli uit gestuwd praeglaciale, middenkorrelige tot grove zanden met een bestrooiing van noordelijke erratica bestaat, die het water gemakkelijk doorlaten, heeft men de beide grafheuvels toch nog aangelegd op een smalle zgn. „fluvioglaciale” zandrug, die op zijn beurt op het praeglaciaal is gelegen.

⁶⁶) Zie noot 35: pag. 9 en 10.

tertiaire sedimenten uit de diep bevroren grond losgebroken en ten dele in min of meer verticale richting verplaatst (geschubd), waardoor een (stuw-)wal werd gevormd. De strekkingslijnen van deze schollen - waaronder wordt verstaan de richting van de snijlijnen van de vlakken van de oorspronkelijke horizontaal gelaagde afzettingen met het horizontale vlak - lopen, voor wat het noordelijk deel van dit stuwwalgedeelte betreft, evenwijdig aan de lengterichting daarvan. In het zuidelijk deel van deze wal (Ootmarsum) liggen deze strekkingslijnen daarentegen niet parallel met deze rug, maar lopen in zuidoostelijke richting. De bedoelde lagen dagzomen, d.w.z. men treft op korte afstand van elkaar smalle, langgerekte, evenwijdige stroken zand, lemig zand en klei aan de oppervlakte aan, die loodrecht zijn gericht op de stuwingsdruk van het landijs. Een en ander betekent, dat althans op sommige plaatsen een grote variatie in de bodemgesteldheid op korte afstand voorkomt en dat daarmee ook de drooglegging, bewoonbaarheid en vruchtbaarheid enz. op korte afstand sterk kunnen afwisselen.

Het is opmerkelijk, dat de twee noord-zuid gelegen praehistorische grafmonumenten dezelfde richting hebben als de bovengenoemde dagzomende lagen. Hebben we hier met een toevalligheid te maken, of staan deze feiten causaal met elkaar in verband? Een nadere bestudering van dit stuwwalgedeelte en het vervaardigen van een bodemkaart van dit gehele gebied met daarop aangegeven de ligging van de grafheuvels en de urnengravelden zouden een antwoord kunnen geven op het al of niet bestaan van een dergelijk causaal verband ⁶⁷⁾.

⁶⁷⁾ Zie o.a. Ir. H. D. M. Burck: De bewegingsrichting van het landijs in oostelijk Midden-Nederland. Sporen der ijstijd. Publikatie VIII van de Ned. Geol. Vereniging, 1950, pag. 34-43. Dr. G. C. Maarleveld: Standen van het landijs in Nederland. Boor en Spade VI, 1953, pag. 95-105. Idem: De geologische geschiedenis van de zuidelijke Veluwe. Boor en Spade VI, 1953, pag. 105-112. Dr. J. D. de Jong: Geologische onderzoeken in de stuwwallen van Oostelijk Nederland. I. Archemerberg en Nijverdal. Mededelingen van de Geologische Stichting. Nieuwe Serie No. 8, 1955, pag. 33-58. Geologische geschiedenis van Nederland onder redactie van A. J. Pannekoek, 1956, fig. 35, pag. 92. Ir. J. Schelling: De hoge bosgronden van Midden-Nederland. Bodemkundige studies 5, 1960. Zijn bodemkaart van het Speulderbos, grotendeels gelegen op de stuwwal van Garderen, geeft

Grafheuvels I, II en III bij de boerderij „Wachtboer” te Mander, Gem. Tubbergen

I Dit grafheuveltje, kadastraal bekend Gem. Tubbergen, sectie B, nr. 1428, lag links van de Ulsenerdiek op een afgeplagd en daarna weer met struiken, heide en gras begroeid terrein. Aangezien de eigenaar, de Heer H. A. Meijer te Mander, het plan had om binnen zeer korte tijd dit hele gebied, dat naast zijn daar ter plaatse in aanbouw zijnde boerderij was gelegen, te ontginnen, was een onderzoek dringend noodzakelijk, waartoe hij gaarne zijn toestemming gaf. Dit onderzoek, evenals van heuvel II (zie onder) heeft in september 1959 plaatsgevonden.

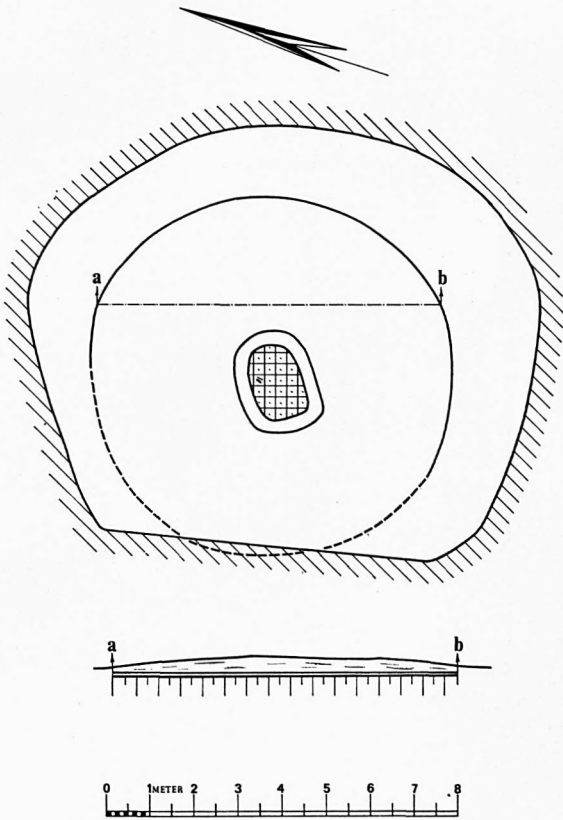
Het grafheuveltje was in het terrein nog als een langwerpige, lage verhoging te zien, zodat we aanvankelijk meenden met een langgraf te doen te hebben. Maar tijdens het onderzoek bleek, dat het oorspronkelijk een rond grafheuveltje is geweest met een diameter van plm. 8 m. Blijkbaar heeft men bij het aflaggen van het terrein en bij het afgraven van een groot deel van het heuvellichaam zand enz. links en rechts van de tumulus neergegooid.

Bij onderzoek bleek, dat het restant van het nog aanwezige heuvellichaam een hoogte had van plm. 0.40 m. Midden over het hoogste punt daarvan hebben we een profiel laten staan, in de hoop, dat zich daaronder het graf zou bevinden. We werden daarin echter teleurgesteld. Het heuvellichaam bestond uit vuil, grijsgeel zand, licht geaderd en gelegen op een grijsachtig gekleurd laagje van plm. 0.05 m dikte, dat links en rechts in het oerzand van het oude heideveld overging.

Het ongeveer N.O.-Z.W. gelegen graf had een min of meer afgerond rechthoekige vorm, plm. 1.20 m breed en plm. 1.70 m lang.

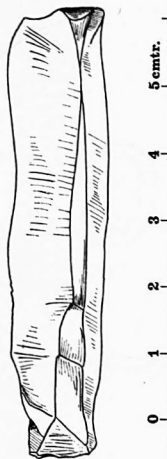
een fraai beeld van de aldaar dagzomende lagen (zie bijlage 1). Zie voor het duitse deel van dit stuwwalgedeelte: Wolfgang Richter, Harras Schneider en Rudolf Wager: Die saaleiszeitliche Stauchzone von Itterbeck-Uelsen (Grafschaft Bentheim). Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft. Band 102, 1950, pag. 60 e.v. . Dr. Th. van der Hammen: De quartair-geologische geschiedenis van Oost-Twente. Geologie van Nederland. Uitgave Nederlandse Geologische Vereniging, 1961, pag. 28 e.v. .

STEENTIJDGRAFHEUVEL
bij de boerderij „Meijer” te Mander (Gem. Tubbergen) 1959

Afb. 4

Mesje uit de steentijdgrafheuvel
bij de boerderij „Mejler“
te Mander (Gem. Tubbergen)
1969

Afb. 4a

De diepte van het graf was circa 0.30 m. Onmiddellijk om het graf liep een greppel, ongeveer 0.30 m breed en circa 0.37 m diep. In de greppel werden bij verdieping geen sporen van eventuele daarin geplaatste palen gevonden ⁶⁸). Ook in het graf zelf kwamen geen sporen van een dode voor. Wel lagen in de linker helft van het graf enkele zeer kleine scherfjes van een standvoetbeker, alsmede een mesje van vuursteen ter lengte van 0.065 m (afb. 4 en 4a).

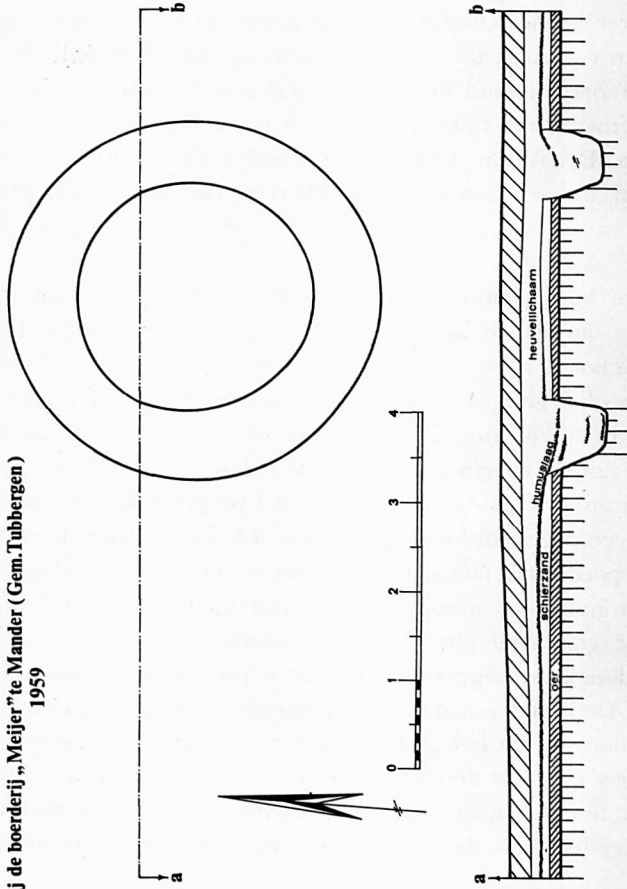
Een greppel onmiddellijk om het graf is ook gevonden bij heuvel II (vroeg bronstijd), gelegen in Nutterveld, buurtschap Nutter, Gem. Denekamp. Ook daar bestonden de vondsten uit het hoofdgraf uit een aantal kleine scherfjes van een standvoetbeker ⁶⁹).

II Van bovengenoemde eigenaar ontvingen wij eveneens toestemming om een in het bouwland gelegen lage verhoging links achter de boerderij te onderzoeken. Dit perceel, eveneens links van de Ulsenerdiek gelegen, is ook kadastraal bekend Gem. Tubbergen, sectie B, nr. 1428. Men was reeds begonnen om het zand van een gedeelte van dit terrein naar een in de nabijheid gelegen lager gebied te transporteren. Op de rand van het reeds vergraven gedeelte kon nog een ongestoord profiel van plm. 8 m lengte worden verkregen. Al spoedig tekende zich in de leesbare ondergrond de sporen van een rondlopende greppel af van circa 0.65 m breedte en 0.75 m diepte (dagdiameter plm. 2.65 m, buitendiameter circa 4.00 m). Binnen deze kringgreppel was geen spoor van een graf meer te bespeuren. De grond was daar ter plaatse reeds gestoord. De mogelijkheid bestaat, dat het graf een bodem niveaugraf is geweest. In het verdere deel van de plattegrond waren op enkele plaatsen nog de sporen te zien van de voet van de heuvel. Zodoende konden worden vastgesteld, dat deze heuvel een doorsnede heeft gehad van

⁶⁸) Zie noot 51, kol. 240 (heuvel 2). Bij heuvel 2 staat abusievelijk vermeld, dat de heuvel was gelegen op een gepodsoleerde ondergrond.

⁶⁹) Zie Dr. C. C. W. J. Hijzeler: Grafheuvels uit den steen- en vroegen bronstijd in het Nutterveld, buurtschap Nutter, Gem. Denekamp. Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 1945, 60ste stuk, 2e reeks, 36ste stuk, pag. 14 e.v..

GRAFHEUVEL
bij de boerderij „Meijer“ te Mander (Gem. Tubbergen)
1959

Afb. 5

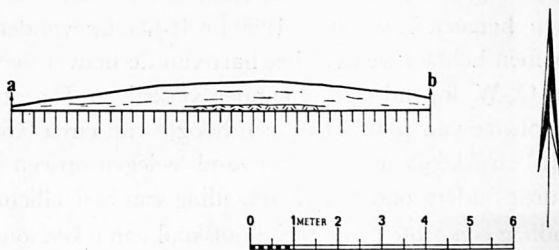
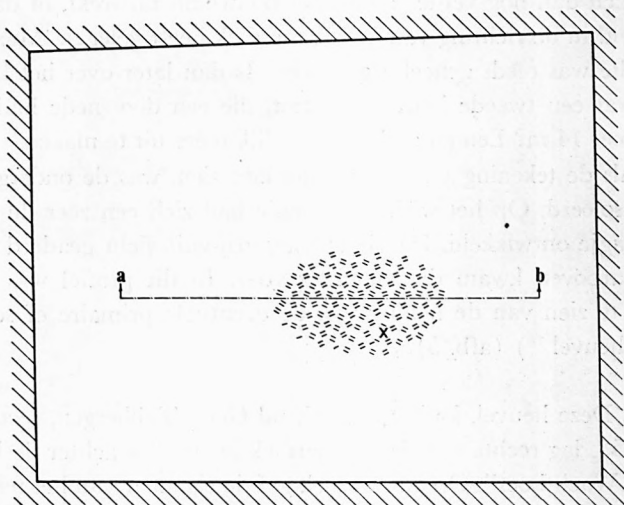
plm. 14 m. Deze „voet”-sporen verliepen niet geheel parallel met de kringgreppel. Indien de kringgreppel en de voet van de heuvel bij elkaar behoren, hebben we dan hier te maken met een intermediaire standgreppel? Daartoe is de dag- en buitendiameter van deze greppel toch wel zeer klein. Bij het afschaven zijn in de greppel geen sporen van eventuele paalgaten gevonden. Of hebben we hier te maken met het laatste restant van een kringgreppelveld? Dan is de kuil voor de bijzetting toch wel zeer ondiep geweest. Indien het zoëven vermelde juist is, bestaat de mogelijkheid, dat dit grafveld zich dan nog verder onder het bouwland uitstrekt, of dat dit grafveld in de richting van de Ulsenerdiek heeft gelegen. Maar dit gedeelte was reeds geheel afgegraven. Is dan later over het kringgreppelgraf een tweede heuvel opgetast, die een doorsnede had van ongeveer 14 m? Een en ander is moeilijk meer uit te maken.

Zoals de tekening van het profiel laat zien, was de ondergrond gepodssoleerd. Op het schierzandlaagje had zich een zeer dun humuslaagje ontwikkeld. Daarboven lag grijsvuil, licht geaderd zand en daarboven kwam de bouwlaag voor. In dit profiel was geen spoor te zien van de helling van de eventuele primaire of secundaire heuvel ⁷⁰⁾ (afb. 5).

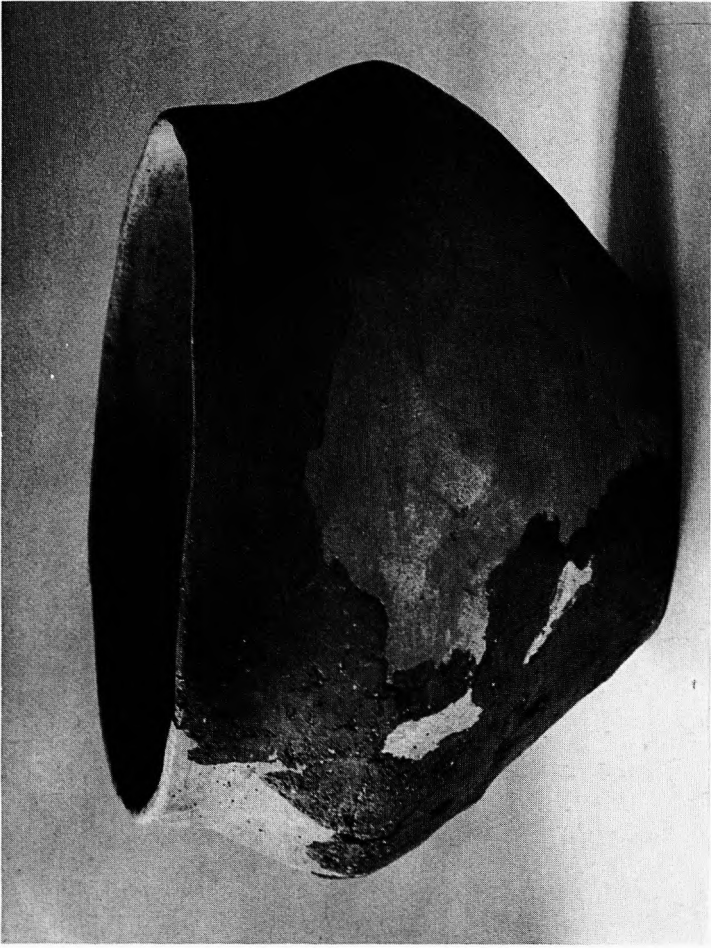
III. Deze heuvel, kadastraal bekend Gem. Tubbergen, sectie C, nr. 1353, lag rechts van de Ulsenerdiek in een bos achter de boerderij „Wachtboer”. Op ons verzoek gaf de eigenaar van het terrein, de Heer G. Pegge te Mander, toestemming om deze tumulus te onderzoeken, hetgeen in augustus 1960 heeft plaatsgevonden. Vanwege de bomen hebben we over het hart van de heuvel slechts een ongestoord O.-W. lopend profiel kunnen verkrijgen. Deze tumulus had een doorsnee van plm. 10 m, een hoogte van circa 0.60 m en bestond uit betrekkelijk schoon, geel zand, gelegen op een iets anders gekleurde ondergrond. Op de scheiding van heuvellichaam en ondergrond lag een grote ovale plek houtskool van eikenhout, blijkbaar afkomstig van een brandstapel, waartussen hier en daar cre-

⁷⁰⁾ Zie noot 51, kol. 240 (heuvel 1).

GRAFHEUVEL
bij de „Wachtboer”te Mander (Gem. Tubbergen) 1960

Afb. 6

Afb. 6a

matieresten. Aan de rand van deze houtskoolplek lagen een vrij grote hoeveelheid crematieresten alsmede scherven van een urn, die niet compleet was. Een deel van deze scherven pasten van de rand tot en met de bodem aan elkaar, zodat we staat waren de urn te completeren (afb. 6 en 6a) ⁷¹). Op verzoek van de eigenaar is de tumulus weer in zijn oude toestand hersteld.

De vernielde grafheuvel zuidelijk van Vasse Gem. Tubbergen

In mei 1960 ontvingen wij van één van onze medewerkers de telefonische mededeling, dat een grafheuvel bij Vasse, kadastraal bekend Gem. Tubbergen, sectie E, nr. 494, was vernield. Bij een bezoek ter plaatse bleek, dat een bulldozer het heuvellichaam van één tot groep A behorende tumulus (zie pag. 27) in éénmaal bijna geheel had weggeschoven, waarbij een deel van een vloer van veldkeien, zoals het aanvankelijk leek, te voorschijn was gekomen. Een klein gedeelte van de voet van de heuvel was nog aanwezig, zodat we nog konden vaststellen, dat deze tumulus een diameter heeft gehad van plm. 20 m. Het zand van de voet lag op niet gepodsoleerde ondergrond.

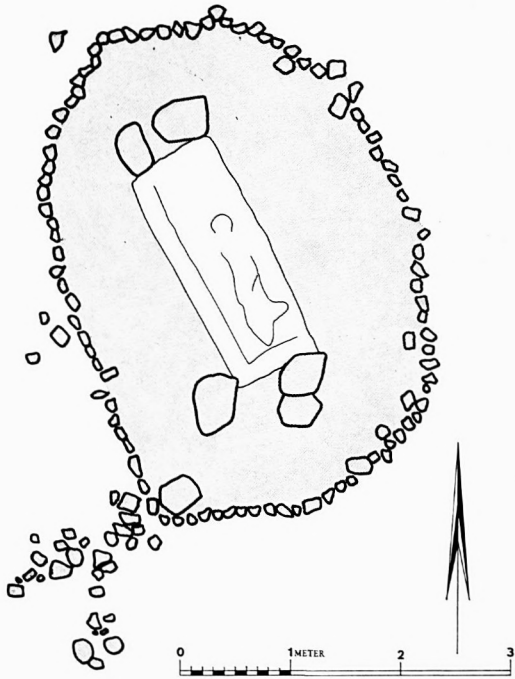
De eigenaar van het terrein, de Heer G. Geerdink-Johannink te Vasse, die volgens zijn zeggen van deze vernieling geheel onkundig was gebleven, gaf ons op ons verzoek onmiddellijk toestemming om het verdere deel van de veldkeienvloer te onderzoeken, dat eveneens nog in mei 1960 plaatsvond, waarbij we althans hoopten een nog ongestoord graf te zullen vinden. Hierin werden we niet teleurgesteld. Tijdens dit onderzoek bleek, dat het eigenlijke graf en zijn onmiddellijke omgeving was afgedekt met een zware en compacte laag van veldkeien, plm. 2000 stuks, die man aan man lagen. Deze steenpakking, N.N.W.-Z.Z.O. gericht, had een min of meer afgerond rechthoekige vorm, circa 4.50 m lang, 3.50 m breed en 0.40 à 0.50 m hoog. Aan de zuidwestzijde van de steenpakking lagen nog verschillende stenen in situ, die blijkbaar daarvan zijn afgeleden bij het optasten van de grafheuvel. In het midden van

⁷¹) Zie noot 51, kol. 247. Jaarverslag Rijksmuseum Twenthe: 1960.

deze steenpakking was een min of meer rechthoekige inzinking te zien, waarvan de hoekstenen zich als groter dan de andere veldkeien aftekenden. Bij het verwijderen van de keien van dit midden-gedeelte bleek inderdaad, dat zij de hoeken van het eigenlijke graf markeerden, dat eveneens N.N.W.-Z.Z.O. was gelegen. Het had een diepte van plm. 0.30 m, was 0.80 m breed en 2.10 m lang. Daarin waren aan de west- en zuidzijde nog de sporen te zien van een kist. Bij voorzichtig afschaven kwamen de geringe sporen van een dode in liggende houding met opgetrokken benen te voorschijn. Grafgiften ontbraken evenwel ⁷²⁾ (afb. 7, 8, 9 en 10). Op de tekening is alleen de rand van de steenpakking getekend.

⁷²⁾ Zie noot 45, kol. 146.

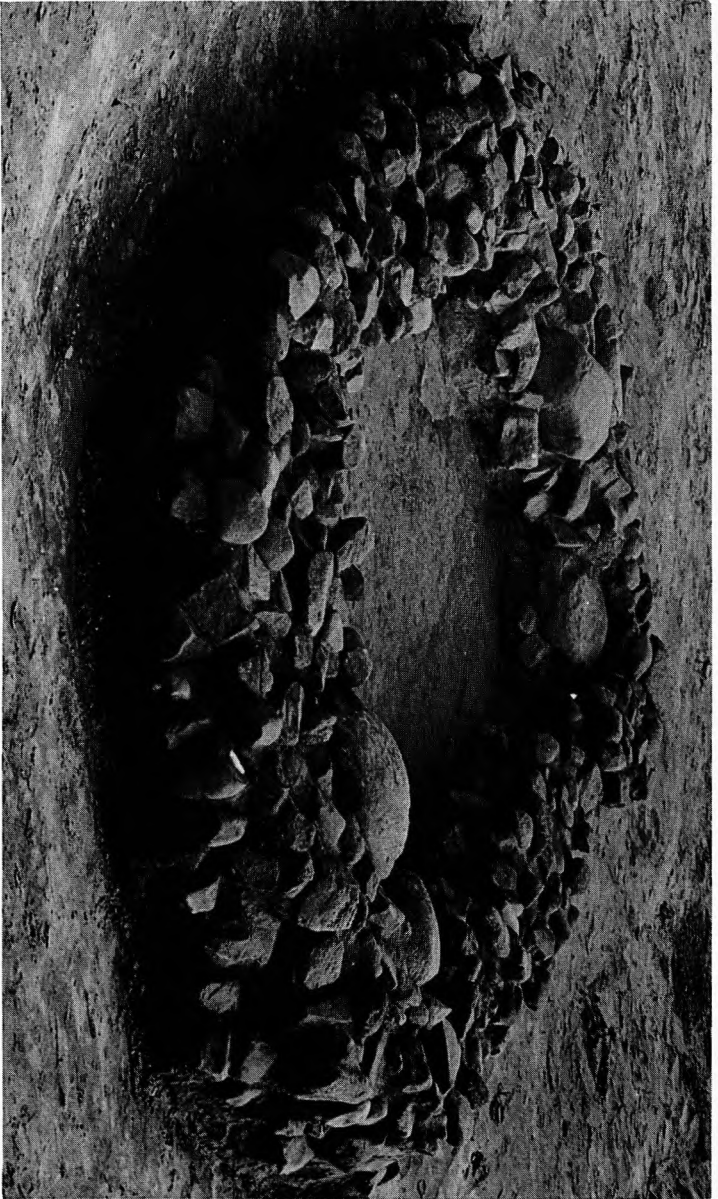
STEENTIJDGRAFHEUVEL
te Vasse (Gemeente Tubbergen) 1960

Afb. 7

Afb. 8. Steenpakking gezien vanuit het noord-westen

Afb. 9. Steenpakking met graf gezien vanuit het noorden.

Afb. 10. Graf gezien vanuit het westen.